

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Zoltai Dénes: A zeneesztétika története I. Ethosz és affektus¹

1.

Hadd kezdjem személyes vallomással. Új könyv olvasása régen szerzett akkora örömet, mint Zoltai Dénes zeneesztétika-történetének első kötete. Azért is, mert már régóta nagyon vártuk, nagyon hiányzott a zenemagyarázat történelmi útjának marxista ábrázolása. Ilyen jellegű átfogó vállalkozásról alig is van hírünk. A szovjet Sz. Markusz orosz nyelvű összefoglalása nálunk még alig hozzáférhető. A román G. Balan zeneesztétika-történetének tervéről nem tudjuk, mennyire valósult meg, és hogyan. De a polgári zenetudomány is régen nem állt elő terjedelmesebb történelmi áttekintéssel. A Pfrogner-szerű — bármily részletes és jó — antológiák éppen a rendszeres gondolatmenet, az összefoglaló esztétikai és történeti szemlélet folyamatosságáról mondanak le. A hiányt — és egyben igényt — pedig mi sem tanúsítja ékeesebben, mint Schäfke 1934-ben kelt munkájának 1964-ben megjelent újranomása.

Igy Zoltai Dénes könyvének már pusztán megjelenése is nyereség. Kétszeresen az, hogy a magyar zeneesztétika-tudomány mindjárt marxista szemléletű összefoglalással lép a nyilvánosság elé. De leginkább azért, mert egy csapásra ilyen érett munkával jelentkezik.

Zoltai Dénes történeti összefoglalásának, a kötet születésének feltételei már régóta érlelődtek. A szerző személyes munkásságában eddig is számos tanulmány — de kiváltképpen a *Muzsika* 1960/61. évfolyamában megjelent sorozata: *Düderot-tól napjainkig* — a rendszeres feldolgozást készítette elő. De érlelődtek a feltételek a magyar tudományosság szélesebb körében is. Megteremtésükhöz alaposan hozzájárult filozófiai igényű esztétika-tudományunk látókörének termékeny kiterjeszkedése az ágazati esztétikák, főként a zene mezejére. És hozzá-

járultak azok az újabb zenetörténeti művek is, melyeknek írói — szemléletük mestereiktől öröklött társadalmi érzékenységét a marxizmus fokára emelve — a maguk részéről eléje mentek a filozófiai közelítésnek.

2.

Előzményeire vonatkozó utalásunk természetesen semmivel sem csökkenti Zoltai Dénes munkájának érdemét. Ellenkezőleg. Az a mód, ahogyan köztük válogat, ahogy józan ítélettel asszimilálja konstruktív elemeiket, továbbfejti termékeny gondolat-csírákat, kritizálja a sokszor megrögzött hagyomány életképtelen nézeteit, csak még jobban kitünteti személyes alkotásának érettségét. Példának — a sok közül — Rameau helyes, sokoldalúan történelmi bemutatását, vagy a „Sturm und Drang”-hoz fűződő „peromantikus” értelmezés meggyőző cáfolatát említeném.

Keveset mondanánk művéről, ha csak azt sorolnók fel, hogy a hasonló vállalkozások műfele hagyományos veszélyeit sikerült elkerülnie, hogy sem a filozófia- és problémátörténeti szemlélődés Szkülájának, sem a stílus- és szellemtörténeti színezetű zenetörténetészkedés Kharübdiszének nem esett áldozatul, hogy a marxista szemléletmód adóját nem zeneelmélet-történeti fejezetek ún. „társadalmi bevezetéseinek” gazdaság- vagy politikatörténeti összefoglalásaival róttá le.

Érdemét nem ezek a negatívumok teszik. Ezek maguk is csak eredői a kötet szilárd, valóban marxi tartásának. Szinte azt mondhatnók, hogy termékenyen vonatkoztatja a zenei gondolkodás történetére és fejt ki következetesen Marx számtalanszor idézett gondolatát a görög művészet hervadhatatlan, fiatalos szépségéről, az emberiség normális gyermekkoráról.

Mélységesen humanus ez a történelem-szemlélet. Középpontjában az ember áll,

¹ Zeneműkiadó, 1966. 307.

a zóon politikon, önnönmaga történelmi létének alanya, állítmánya, elsőrendű tárgya és meghatározója. Nemcsak azon igyekszik szüntelenül, fausti nyughatatlansággal, hogy világát mind teljesebben birtokába vegye, hanem ezáltal önmagát, ember voltát is mind gazdagabban igyekszik megvalósítani, újra- és újrateremteni, még akkor is, ha koronként éppen az ellenkezőjét látszik tenni. Cselekszi mind ezt azáltal is, hogy munkás léte felől gondolkodik, egyre tudatosabban fejti azt tovább.

Ilyenként áll a zenélő és a zenéről gondolkozó, örmeagát és világát formáló ember Zoltai Dénes történelemszemléletének centrumában, eleven foglalatoként a történelmi folyamatosság és szakaszosság dialektikájának, a történelem lüktető érvérszerűségének. Az áttekintésben zenei és zeneesztétikai gondolkodásmód történelmi sorsa szakadatlanul a teljes emberi létre vonatkoztatva áll előttünk. A szerző egy pillanatra sem engedí elfelednünk, hogy a zene társművészetek, távolabbról a társadalmi tudat egészének egyik alkotója, így maga is a társadalmi lét legmélyebben ható, legkönyörtelenebb erőinek engedelmeskedik. Megteheti ezt Zoltai helyesen választott módszeres pozíciójából anélkül, hogy ezt az összefüggést terjergős ökonómiai és politikatörténeti fejtegetésekkel kellene bizonyítani. Magves utalásai elegendők a teljesség érzékeltetéséhez.

3.

A történelmi folyamat ábrázolásának ez a módszere egyúttal természetes mértéket is ad Zoltai Dénes kezébe, amelyhez hozzáérve az egymást követő és egymásból kinövő korszakokat valóban fejlődésként mutathatja be a zenei gondolkodásmód kibontakozását. Az „anthropozis metron” — vagy ha latinul jobban tetszik, és újabbkori a hangzása: a „homo mensura” — ilyen teljes, nem szubjektív-visztikus értelmezése és alkalmazása ismét közvetlenül fakad a marxi alapfogalomból. Már a disszertáció alcíme: *Ethosz és affektus* — félreérthetlenné teszi a szerző szándékát. A bemutatott történelmi időszak — több, mint két évezred — történetét kettős pillérhez rögzíti. Két olyan korszakhoz, amikor az ember részint a klasszikus antikvitás, részint a polgári újkor történelem-szabta viszonyaihoz és lehetőségeihez mérten a legteljesebben bontakoztathatta ki képességeit. Olyan módja ez a „mérték” helyes alkalmazásának, amilyenre Szigeti József utalt az MTA I–II. osztálygyűlésén, referátumában.

Hadd foglaljuk össze röviden a két történelmi csomópont megközelítéséből és kifejtéséből következő tanulságokat. A görög zenemagyarázat legmagasabb szintű elméleti összefoglalása kétségtelenül Arisztotelész hatalmas szintéziséből maradt ránk. A zene itt a „poiészisz” egyik ágazata. „Poiein” görögül annyit jelent, mint „csinálni”. De vajon mit is csinál a „poiészisz”, akinek a poiészisz a mestersége? A görög szó semmi esetre sem egyjelentésű a „versificator” — a versfaragó — fogalmával.

A poéta nagyobb dolgot „csinál”, mint pusztá kézirata. Átala a világot „csinálja”, teremti újjá, reprodukálja, evokálja, felidéli. Afféle Lemminkejnen módjára, aki a Kalevalában „... udvarokra berkenyefát, tölgyet dall karámközépre... dalol kutat házterekre, kút fölé aranyfödelet, földre aranyos vedret...”, és még ki tudja mi minden csodáját a létező világnak teremti elő dalával.

A mimézis, az Arisztotelész értelmében vett „tükrözés” a „poiészisz” módszere és központi kategóriája. Ebből következik jelentése is: a valóságunk olyan megjelenítésére utal, amelynek eszköze az emberi közlés testi közvetlensége, akár a mozdulat, akár a hang, a szó, vagy éppen a kettő együtt az ember totális jelenlétében, magatartásában. A poiészisz körébe tartozó „műzszai” művészetek mind a közvetlen testi megvalósításra utalnak.

Arisztotelész mimézis-fogalmában tehát még ott tapintjuk a valóság közvetlen testi birtoklásának és felidézésének mágikus képzetét. A dráma mindvégig kultikus cselekmény, ahol a szereplők holtak, ősök szellemét, tetteit idézik. Ebből a kozmikus emberfelfogásból, kultikus-mágikus örökségből fejtette ki Arisztotelész a görög gondolkozás a maga társadalmian humánus, kathartikus és etikus esztétikai szemléletét. De a mimézis, a cselekvő megjelenítés eredeti jelentését őrizte többek között abban, hogy a tárgyi módon rögzített, szobrászi vagy festői valóságábrázolásra csak másodlagosan vonatkozta a mimézis kategóriáját.

Szemléletesen mutatja be Zoltai Dénes azokat a szálakat, amelyek sokszor rejtett utakon vezetnek az újkori zenemagyarázat és esztétikai szemlélet kialakulásához. Ennek nagy tette éppen a mágikus-misztikus hagyaték leküzdése, túlhaladása volt. Mégpedig azáltal, hogy az emberhez eleve objektív tudományos vizsgálódás módszerével közeledett. Zoltai Dénes ezt a szemléletmódot „természetinek” nevezi, átvéve a polgári gondolkodás hagyományos terminusát. En élésebb-

ben fogalmaznék, és ezt a szemléletet egyszerűen tárgyinak, dolognak mondanám; reistának, vagy khrématikusnak, ha idegen terminust kellene rá gyártnom.

Descartes-ra hivatkozom, aki mint „res cogitans”-t, tehát mint gondolkozó dolgot állítja szembe az embert a természet „res extensá”-jával. És ha korábban a probléma az isteni eredetű embernek magához az istenhez, a transzcendenshez való viszonya volt, most a dologi módon, természetudományos objektivitással szemügyre vett embernek a „naturá”-vá értelmezett „deus”-szal való kapcsolata érdeklí a gondolkozót.

Nyomban megváltozik a mimézis értelme is. Az emberi bensőség, az emberi magatartás helyét a külső, tárgyi jegyekbe foglalható és ezek által garantált másolata foglalja el. Az elsőség a piktúráé lesz, és Horatius félremagyarázott hasonlatát, a Piso-levél „ut pictura poesis”-ét kéri számon a zenei ábrázolástól is. Jó szemmel veszi észre egyébként Zoltai Dénes, hogy ennek a tárgyas cselekményhez, az operaműfajhoz kötött zenemagyarázatnak első kudarcát az opera-műfaj első válságával együtt kellett elszenvednie. Helyesen figyelmeztet egyben arra is, hogy a zeneesztétikai gondolkozásnak ez a válsága nem egyértelmű a zeneművészet fejlődésének válságával. A polgári zeneesztétika válságai azóta újra és újra ismétlődtek, egyre magasabb színvonalon, de egyúttal egyre leküzdhetlenebbül. A mechanikusan tárgyzerű, verbális zenefelfogás szegte szárnyát az affektus-tannak, szenvedett vereséget ennek elégtelenségében; vallott kettős kárt egyrészt a programzene illusztratív-naturalista, másrészt az „abszolút zene” formalista magyarázó kísérletének csődjében vagy a szubjektív-voluntarista esztétikában.

4.

Nem akarom elvenni Zoltai Dénes kényerét, mégsem tehetem meg, hogy — éppen a zene mitikus és dologi szemléletének történelmi sorsát emlegetve — ne vitatkozzam Huszár Tiborral. A *Valóság* 1967. márciusi számában ismertetette Zoltai Dénes könyvét, és recenziójában védelmére kelt a zene számszerű vizsgálati módjának. Úgy látta, hogy Zoltai Dénes az erre vonatkozó történelmi törekvéseket igaztalanul ítéli el, róluk bizonyos elfogultsággal, „felhanggal” nyilatkozik.

Szeretném előrebocsátani, hogy a zene szimultán aspektusának jelentőségét mindig elismertem, és tölem telhetőleg igyekeztem is fontosságát a zene művészi jelentésének megértésében is kiemelni.

Azt sem vonom kétségbe, hogy a zenei közlés hangzó anyagának fizikai vizsgálata és numerikusan kifejezhető összefüggéseinek feltárása elengedhetetlen része a zeneelméletnek. Úgy vélem, ebben Zoltai Dénes is osztja véleményünket. Annyira, hogy művében aszerint, hogy tudományosan előre mutatnak-e, vagy misztikusan elkődösítenek, finoman megkülönbözteti a zenematematika jelentkezésének különböző történelmi okait. Kénytelen vagyok azonban egyetérteni szkepszisével is. Annyira, hogy Zarlino-interpretációját ebben a vonatkozásban túlságosan is elnézőnek tartom. Én a magam részéről Zarlino új-platonikus, püthagoreista kötöttségét jelentősebbnek és regresszívebbnek ítélem. Erre egyik tanúm Riemann és kései, lelkes hivatkozóása Zarlino alhang-spekulációjára.

A történelem folyamán ugyanis a zenei számszerűségek felfedezése és vizsgálata mindig előbb-utóbb a zene esztétikai magyarázata gyanánt, annak igényével lépett fel, a társadalmi-realisztikus felfogás ellenlábasként. Ennek egyik oka persze éppen a társadalmi igényű magyarázatok zenei szakszerűtlensége, zeneelméleti, mesterségi megalapozatlansága volt. De a zenei anyag tulajdonságainak számszerű vizsgálata is csak egy realisztikus, társadalmi szemléletű esztétikai bázison lehet termékeny. Ilyennek híjján a legpozitívabb mesterségi indoklásból is menthetetlenül átcsap a kozmikus szimbolikába, és azon igyekszik, hogy a hangzó anyag fizikai törvényeit az esztétikai lényeg vélt „természettörvényeivé” misztifikálja. Zoltai Dénes gyanakvése — megítélésem szerint — ennek a számszerű pszeudoesztétikának szól, helyesen. Mint-hogy a zeneesztétikai, sőt általában az esztétikai agnoszticizmusnak ma is ez az egyik fő irányzata és érve, nem látok rá okot, hogy kételkedésünket és kritikánkat irányában félretegyük.

Zoltai Dénes könyvének egyik érdeme éppen az, hogy a művészi-esztétikai virágkorok mértékéhez szabott összefoglalásában a mai ember eszével, felfogásával érti meg a történelmi múlt sajátos lényegét. Gondolatmenetének meghosszabított sugara mindegyre korunk fókuszában egyesülnek, a történelmet magyarázó fejtegetései mai vitáink megértéséhez és folytatásához adnak kulcsot.

5.

A mértékadó csomópontok kiemelése Zoltainál korántsem vezet más korszakok tárgyalásmódjának elsorvasztásához. Éppen fordítva. A vezető gondolatok továbbfejlődésének, átalakulásának, egyesülésé-

nek és kereszteződésének, egymást átszövő kiterbélyesedésének történelmi polifóniáját éppen a fő és a közbenső csomópontokhoz viszonyítva tudja imponáló biztonsággal kifejteni. A sokszor eseménytelennek tartott középkori zeneesztétika az ókortól az újkorhoz vezető gondolati szálak érdekfeszítő disputájává válik, mihelyt a zeneelméleti irodalomban felismeri a „rejtjeles zeneesztétikát”. A francia affektustan előtörténete gazdag értelmet nyer a zenetörténet és a filozófiai gondolkodás, Descartes és Rameau egybevetéséből. Lessing műfajelméletének, az egész Lessingnek gondos elemzéséből érdekes új tanulságok származnak az affektustan történetére nézve.

Módszerének történelmiségéhez tartozik, hogy egy-egy kategóriát nem apriorisztikusan erőltet végig a történelmen, hanem az egyes korok megítélésében érzékenyen alkalmazza a maguk kitermelte, felvetette kategóriákat, megjelensük történelmi rendjében. Bár kérdés, hogy a regionális stíluskülönböztetés nemzeti érvei nem lappanganak-e már jóval a Camerata tevékenysége előtt a zenei gyakorlatban?

Ide kívánczik egy másik, egy módszer-probléma kérdőjeles megemlézése. Egy-egy jelentős történelmi előrelépés elemzésében Zoltai Dénes mindjárt az előremutatót, az újat, a történelmileg jelentőset állítja az előtérbe. Közben a kérdéses felfogás, szemléletmód esetleg kezdettől benn lappangó árnyoldalai rejtve maradnak, és csak akkor olvasunk róluk, amikor a történelem sorrendjében amúgy is napfényre kerülnek. Így például a francia affektustan bemutatása a maga helyén — attól félek — túlságosan is egyetértőnek látszik; nagyonis a kor szemével nézi és ítéli meg a később óhatatlanul visszajukra fordult vonásokat is. Vajon helyese-e a belülről megértés és az egészhez viszonyítás proporciója akár itt, akár még Hegel elemzésében is?

A kérdőjel csak növekszik, a viszonyítás csak bonyolódik, ha a filozófiai magyarázat értékét az egykorú zenélés színvonalával is egybevetem. Bár a görög zene eleven gyakorlatából, mérhetetlen kárunkra, szinte semmi sem maradt ránk, mégis valószínűnek tarthatjuk, hogy Arisztotelész zenemagyarázatának színvonala meghaladta az egykorú zenélés színvonalát. Hiszen elméletét a Sztagirita olyan rendkívül fejlett és differenciált ösztömvészeti alkotásokból vonhatta le, mint a korszak drámái, kórusköltészeti vagy lírai műfajai. Ezeknek a sajátos, újkori értelemben vett zenei faktor önmagában csak az egyik, nem is legjelentősebb összetevője volt.

Tehát a maga körében hátramaradt a mimézis Arisztotelész-szabta normáitól. Az affektustanról azonban tudjuk, hogy mind történelmi időfázis, mind színvonal tekintetében elmaradt a zeneművészet egykorú színvonalától. Ez csak még viszonylagosabb teszi az egész folyamat-hoz mért jelentőségét.

6.

Közbevetett kételyem után sietek megállapítani, hogy Zoltai Dénes könyvének egyik fő erénye a zenei gyakorlat és a zeneesztétikai tudatosítás egymást kiegészítő kettős folyamatának mintaszerű szimultán továbbcsövése és egymásra vonatkoztatása. Ha a rendelkezésre álló zenetörténelmi források szerzői mind annyi filozófiai érzékkel mentek volna ó eléje a zenetörténelmi tudat alakulásának megértésében, kifejtésében, mint amennyi érzékkel ó a zenei gyakorlat fejlődését figyelemmel kíséri, zenetörténelmi metodológiánk is mélyebben vezetne az emberi történelem zenei aspektusának megértésébe. Akár azt is mondhatnám, hogy műve — Lukács György egyik tanulmányának címével szölvá — a zenetörténelmi „intellektuális arcát” tárja elénk. Ha tehát a következőkben egy néhány zenetörténelmi vonatkozású megjegyzést fűzök munkájához, akkor javarészt zenetörténelmi forrásaival vitatkozom.

a) Először a XV. századi németalföldi kóruszene fordulatáról, annak magyarázatáról szólnék. Zoltai forrása itt Heinrich Bessler 1950-ben megjelent *Bourdon und Fausbourdon* című zenetörténelmi monográfiája. Szerzője gondos elemzéssel mutatja be, hogy az 1430-as évektől kezdve a Németalföldön, főként Cambrai centrummal, az olaszos dalszerű, funkciós, világias komponálásmódot hogyan szorítja ki a kultikus műfajok végighömpölygő polifóniája. Az angol éneklésmód szenszuális teltségét is magába olvasztó új eufónikus polifóniában Bessler a párizsi ellenpont-hagyomány újraéledését látja, Zoltai Dénes a fordulat okát a megerősödő vallásos, egyházas áramlatban jelöli meg.

Nem vonom kétségbe ennek az eszmeáramlatnak a jelentőségét a fordulat kiváltásában, de — úgy hiszem — ez a generális ok egymagában kevés a magyarázathoz. A többi művészeti — és főként iparművészeti — ág fejlődése, a német mesterdalnok-mentalitás egyidejű felvirágzása arra int, hogy a szövevényes, bonyolult többszólamú művészet létrejöttében vegyük észre a polgári mivesség, az anyag leleményes legyőzésében, a technikai kultúrának kedvét lelő polgári kézműipar fontos szerepét. A későbbi

rezensáns kórusművészet mestereinek műveiben oly gyakori szójátékok, szöveg-és zene-tréfák, furfangos ötletek egy tőről fakadnak ezzel a népi spontaneitásból magas művészi kultúra felé törő műves hajlammal, ügyeskedéssel, a virtuóz-technikai fok különös megbecsülésével. Beseler finom analízise éppen azt mutatja be, hogy Dufay hogyan emelte az angliai népi gyakorlat spontán székszt-hangzait azavatott, céhbeli muzsikushoz méltó, hangzó eredményében ugyan hasonló, de indoklásában választékosabb fauxbourdon-technika színvonalára. Íme, a példa, hogyan különíti el magát a mester öntudata a népművészeti spontaneitástól. A magyar-azat tehát legalább annyira következik a korban divatos „res facta” elvből, mint a túl általános említett vallásos restauráció áramlatából.

b) Másik megjegyzésem a Camerata mestereinek esztétikai öntudatára vonatkozik. Intonáció-elvük és gyakorlatuk, affektustanuk öntudatosan hivatkozik az antik görög forrásokra. Valójában azonban az antik hagyaték az itáliai folklór mindennapos, eleven gyakorlatából sokkal közvetlenebbül juthatott hozzájuk, mint Arisztotelész vagy Platón olvasásából. Zenemagyarázatuk felfedezése, a rá vonatkozó hivatkozás inkább másodlagos, tudatos gesztusnak látszik, a népi forrásból eredő spontán műfaji közvetítések magasztos indokolásául. Véleményemet egyaránt látszik támogatni a népi vígjátéktípusok antik rokonsága, és a Galilei felsorolta intonációs típusok meglepő hasonlósága az antik szónokiskolák stílus-és „szerepgyakorlatainak” tipológiájával.

c) A harmadik pont, ahol attól félek, hogy a kötet tárgyalásmódja túlságosan is elvi vázlattá egyszerűsíti a zenetörténeti összefüggéseket, a Gluck-kérdés. Hadd bocsássam előre, hogy a szó itt is a zenetörténetírás mulasztását érheti, amiért még nem tárta fel teljes szélességében Gluck művészetének jelentőségét. A magyar zenetörténeti irodalomban utóbb különösen Kroó György tett jelentős lépést A *szabadító opera* című tanulmányában.

Gluck olyan pillanatban lépett a párizsi operaszínpadra, amikor a maga kezdeményeiből, a francia zenés vígjátéki műfajokból és a nápolyi opera buffából kinövő új operatípus, benne a forradalmasodó polgárság, rátalált történelmi szerepére, kénytelen volt magát komolyan venni, felelősséget vállalni az egész emberiség történelmi sorsáért. Elérkezett az ideje, hogy a hősi magatartást a korábbi opera seria hőseitől tanulja meg. De az opera seria is jelentős tartalmi-formai

átalakulást élt át közben, még pedig Angliában, Händel oratóriumaiban. Az angol királyság polgára itt új hangot, új magatartást talált a maga ünnepléséhez a kórus-jelenetek kollektív öntudatában. Tovább jutott Rameau etikett-hőseinél, és ugyanúgy adta át példáját Gluck útján a francia forradalmi operának, mint ahogyan a forradalmi operák témája is gyakran eredt a XVIII. század érzelmes-kalandos angol regényeiből. Gluck operája tehát — bár valóban nem regresszív — bizonyos vonatkozásban mégis csak visszautalt Rameau-ra. Ezzel összefüggésben jegyzem meg, hogy számon lehetne kérni a korábbi angol filozófiai gondolkodás szálának bevonását, vagy az angliai zenetörténet eseményeinek és tanulságainak szervezesebb beépítését a szerző gondolatmenetébe.

Nem tudni, mennyire vette komolyan maga Gluck az aulisi Iphigenia előszavában tett gesztusát a francia nyelv iránt, és mennyire szánta csupán udvariaságnak, afféle captatio benevolentiae-nak. Az azonban bizonyos, hogy az enciklopédista tábor zavara, majd páfördulása fogadtatásával kapcsolatban sokat árul el az enciklopédisták és az élő zene valóságos viszonyáról. Én sem tartanám helyesnek, ha a Gluck-kérdést csupán az udvari pletykák látószögéből ítélnék meg. De a fellépése-keltette zűrzavar, az ellene kezdetben megnyilvánuló ellenszenv arról árulkodik, hogy az enciklopédisták zeneesztétikai felfogását néha inkább általános elvek, mondhatnám eleve kialakított elfogultságok, külső társadalmi és politikai mozzanatok, nyelvi, fogalmi, szövegi tényezők irányították, mintsem az élő zene valóságos értéke és mérlegelése. A Rameau-vita is e ffélet sejtet.

Ennyiben látom többrétűnek, bevilágítóbbnak Gluck szerepét az európai zene és zeneesztétika alakulásában.

7.

Bizonyára volna, lesz is még min vitázunk Zoltai Dénessel a zenetörténet és zeneesztétika egyes részletei felől. Ezek a viták azonban nem változtatnak azon, hogy nagy zeneesztétika-történeti sorozatának előttünk fekvő része, az *Ethos és affektus*, a magyar és a nemzetközi marxista esztétikai tudomány jelentős tette. Bizonyára szívesen olvasnák szomszédaink és más nemzetbeliek is, ha tudnának róla, és ha hozzáférhetnének. Nagyon jó volna mennél előbb lefordítani. Ha a szerző megjegyzéseim egyikének-másikának hasznát veheti történeti munkájának következő kötetekben, rövid írásom nem volt felesleges.

Ujjalussy József

Almási Miklós: Maszk és tükrök

(Esszé a dramaturgiáról)

Sokfajta betegségben szenved a modern drámaelmélet. A diagnosizok mindazonáltal visszavezethetők egy közös dilemmára, amelyet Karinthy után vázlatosan így foglalhatunk össze: szükség van-e a drámai szabályokra, és ha igen, miért nem?

Ez a dilemma nyilvánvalóan korunk dramaturgiájának terméke. A legismertebb modern drámaelméleti megnyilatkozások vagy egyetlen dramaturgiai elv legáltalánosabb érvényességét tételezik — mint B. Brecht, az abszurdok, és helyenként Dürrenmatt —, vagy pedig eleve jó adag székszissel látnak hozzá — mint Peter Szondi — egy drámaelmélet megalkotásához, mondván, hogy a jövő dramaturgiája úgyszólván eltér majd a lefektetett szabályoktól.

Előjáróban volt szükséges megtenni ezt a némileg kielezett összefoglalást ahhoz, hogy leszögezhessük: Almási Miklós új könyvének legnagyobb érdeme e dilemma feltárásában és meghaladásában rejlik. A „modern vagy hagyományos dramaturgia” alternatívájának hamisságát többször megállapították már. De a kérdés alkotó elemzése, a modern drámairodalom lényeges jegyei mint a műfaj alapvető sajátosságai legújabb formáinak feltárása s egyúttal a klasszikus dráma napjainkra utaló, mert ugyancsak a dramaturgia lényegét hordozó specifikumainak leírása azonban késett, pedig csak e kettő együtt szolgálhat alapul a drámaelméletnek. A materialista drámaelmélet feladata valóban nem az, hogy előre szabályozza a drámaírókat, hanem hogy általánosítsa a dramaturgia leglényegesebb jegyeit. Ez az általánosítás persze akarva-akaratlanul a szabály jellegét ölti, de ha a kutató az elmúlt korok újításait is kimutatja, akkor szabályként rögzítheti a szabálytalanságot, a korábbi elemek meghaladását.

Szükséges tehát mindenekelőtt, akár csak a legvázlatosabb formában is kimutatni a hagyományos dramaturgiai elvek XX. századi továbbélésének útját. Almási három ilyen változatot mutat ki. Az egyik az „*írói és tagadói*” formája (B. Shaw-nál, Osborne-nál, a *Koldusoperában*, Girardoux egyes műveiben stb.). Ez a dramaturgia visszájára fordítja a konvencionális eszközöket s így épít rájuk. A szerző a *Pygmalionra* utal: Higgis professzor felsíp egy virágáros lányt, és néhány nap alatt a felső tízezer igényeinek megfelelő

ladyt akar formálni belőle. Ezt még Scribe is megírhatta volna. Shaw darabjában azonban — s ez dramaturgiailag az első jelenettől előkészített — végül is a professzor tanul Elisától. A másik út, az „*avantgarde színpad*”, melynek létrejötte — sokszor hangoztatott újításai mellett s ezek ellenére — szorosan kötődik a hagyományos dramaturgiához. A néző várakozik Godot-ra, s mert a darabban semmi sem történik, ami kielégíthetné várakozását, éppen a nem-történés miatt keletkezik egyfajta feszültség. A hagyományos dramaturgiára történt építkezést mutatja, hogy a néző csak azért élvezheti Beckett művét, mert korábbi színházi élményei alapján várja Godot-t. Shakespeare vagy Molnár Ferenc darabjai tehát kiépítettek egy hagyományos reflexet, az avantgarde pedig a maga tagadását csak úgy tudja megvalósítani, ha e reflex működésére számít. Annak ugyanis aki először megy színházba, nyilvánvalóan merő unalom lenne bármelyik abszurd dráma. A harmadik típus a „*lélektani dráma*”. Ennek egyik legismertebb képviselője, T. Williams, akinek művei azonban lényegileg csak formanyelvükben hoztak újdonságot a századforduló (I. Csehov) darabjaihoz képest.

A továbbélések nyilvánvalóak. Lefektük, hogy a hamisnak bizonyult dilemma a modern dráma terméke. Ehhez azonban figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a drámaíró legfeljebb másfél évszázada nem számít Európában gyakorlati színházi szakembernek. A XIX. századig dráma és színház ugyanannak a művészi terméknek két oldalát jelentette. A polgári színház kifejlődése eredményezte, hogy egyfelől megszületett a dolgozósobákban alkotott „drámairodalom”, másfelől üzem, kapitalista vállalkozás lett a színház, és ezekután minden művészi érdekét kénytelen profitérdekeivel kapcsolatba hozni. Ez a különállás egyre növekedett, és ma már természetesnek kezd látszani, hogy a színi együttesnek tagja a rendező, a színészek, a tervezők, a világosítók stb, az író pedig a „bedolgozó”. A polgári dráma tehát a *színi gyakorlaton kívüli életben* teremtette meg a dramaturgia áldilemmait, s bizonyult képtelennek esztétikai feloldásukra.

Ilyen körülmények között hol található biztos fogódzót korunk kutatója? A materialista drámaelmélet szükségesszerű módszertani sajátossága, hogy a

¹ Magvető, 1966. 294 o.

hétköznapos élet jegyeire mint a dramaturgia bázisára támaszkodik, ... a színpadi konvenciók eredetileg — valamikor — a hétköznapos élet 'valóságos színjátékának' voltak a kellei, a társadalmi-emberi hatáskeltés, poén, feszültség, fordulat, a meglepetés más alakzatban életünk sajátos maszkjai és eseményei. A színház ezekből csupán a desztillálás módszerével emeli ki saját művészi-formai elveit ... (39. o.) Ez a „csupán”, a „desztillálás” felkutatása nem kevesebb azonban, mint a drámaelmélet lényege.

A cselekvés szerkezetének, hatásának és formáinak felderítése során mindig visszatér a tett és a tett kifizetése, az eredmény közötti távolság. Ez az eltérés hozza létre a *feszültséget*, amely persze nemcsak a dráma, hanem a mindennapi élet egyik alapvető kategóriája is. A feszültség pszichológiai reflexeit a közvetlen feladatok, — felfüggesztésük és a távoli céllal való összefüggésük jelenti. Gyakori jelenség, hogy mikor a cél elérése lehetetlenné válik, akkor a korábbi érzelmi-intellektuális jellegű feszültségből az érzelmi beállítottság megmarad, sőt néha erősödik, s így az intellektus ellenpontjaként növeli a feszültséget. A feszültség dramaturgiai kerete koronként másképp kap lényegi tartalmat. A szerző helyesen állapítja meg, hogy a cselekvés — érzelmi mozgás koordinátáit az adott történelmi szituáció szabályozza (l. 49. o.). További kidolgozásra szorul azonban az intellektus és az emóciók jelentősége a mindennapi cselekvésben. A cselekvéstől való elfordulás ugyanis nemcsak érzelmi kifutást eredményezhet — ahogyan a szerző írja a romantikát követő francia szalon-drámák példáját említve —, hanem intenzív gondolatosságot is.

A helyes cselekvés okvetlenül olyan akaratként szerveződik, amelynek létrejötte feltételezi az *intellektus és az emócionális világ* belső harmóniáját. Az érzelmekek saját, a gondolati konklúzióval szorosan összefüggő logikájuk van — helyesen szól erről a tanulmány egy másik helyén a szerző: „Véleményem szerint a dráma felépítése, dramaturgiai szerkezete olyan, hogy legegyszerűbb, legközvetlenebb érzelmeiben ragadja meg a nézőt, innen emeli fel magasabb rendű morális-intellektuális érzelmeinek a síkjára. Felkelti és maximálisan kielezi azt az ellentmondást, amely az ember szubjektumcentrikus érzelmei és valóságcentrikus érzései között feszült, s végül is a valóság mély társadalmi-történelmi igazságait érteti meg a nézővel, az érzelmekek logikájának szükségességével láttatja be vele a történelmi szükségesség folyamatát.” (253—

254. o.) Amikor minden együttérzésünk mellett szükségszerűnek látjuk és érezzük Lear vagy Oidipusz bukását, belátásunk már az említett valóságcentrikus érzelmekek szférájában történik. Éppen ennek, az együttérzés és a szükségesség ellentmondásának a megalkotása teszi naggyá a színjátékokat. A szerzővel együtt itt is kiemeljük azt a negatív példát, amelyet egyes „brechtésített” bemutatók (mint a „Bánk bán” vagy a „Coriolanus” a Nemzetiben) nyújtottak a közelmúltban. Ezeknek rendezői az érzelmekek logikája ellen, a színházi hatás emócionális-intellektuális optimumával szemben akarták a gondolat így talajtalan erejét érvényre juttatni. Ez csak oda vezethetett, hogy az együttérzés hiányában a szükségesség belátására sem volt alkalmuk a közönségnek.

A feszültségtéremtés fontos eszköze a *befolyásolás*, eleme a látható gesztus és az észrevehetetlenné tett szándék. A társadalmi tudat kidolgozta a befolyásolás változóan maradó dramaturgiáját. Ennek formája a „tárgyakra bízott manipuláció” — öltözködés, a színhely megválasztása egy fontos találkozáshoz, stb. —, a „tudat kicserélése” — Tom Sawyer híres példája: a kerítés-meszeles —, az „etikai manipuláció” — példaképállítás és szembeállítás — stb. Mindebből merít a drámaíró is. A realista dráma is becsapja a nézőt, de teszi ezt a látványvilág lemeztenítésével a néző objektív érdekeinek ismeretében éppen a nézőért. A kommersz művek „kellemes becsapásai” más természetűek. Itt — a titkárnőjébe szerelmes vezérigazgató sémája mutatja — csupán a vélt szubjektív érdekekig jut el a drámaíró, s az ő látványvilága nem a társadalom igaz képéből, hanem a néző által kívánt illúziókból táplálkozik.

A dráma „külön világá”-nak központi eleme a *konfliktus*. A konfliktus társadalmi meghatározottságát a szerző a „kötelességek hálójában mozgó ember” helyzetével magyarázza. A társadalmi viszonyrendszerek objektív szembenállásának felismerése tehát kényszerűség, de egyben a tett rugója is. „Formális minőségében az általános emberi morál, a konkrét osztályérdek vagy a nemzeti-katonai parancsok mindegyike *külön-külön kizárólagos módon akarja érvényesíteni uralmát* az ember cselekvésében.” (81. o.) „Az egyik közösség relációjában ezek az elvek előnyösek, a másik, nagyobb összefüggésben tragikus kimenetelűek.” (86. o.) Ez a bonyolult dialektika rendszerint nem úgy jelentkezik a cselekvő számára, mint a tiszta erkölcsösség és a kötelesség konfliktusa. Almási elemzi a kanti etika schilleri bírálatát, a kategorikus imperatívusszal

szembeállított, az erkölcsösség érdekében elkövetett bűnt, a kötelesség szférájának ellentmondásait, és arra a helyes — de csak vázlatosan jelzett — megállapításra jut, hogy a drámai hős cselekvésének belső ellentmondása úgy jelentkezik, hogy míg az egyik társadalmi viszonylatra jótékonyan hat, addig a másikban előlékészi a maga tragikumát.

Ez a folyamat a drámai alak és a drámai helyzet kapcsolatában valósul meg. A szerző érdekesen elemzi az alak és helyzet összefüggését, azt a folyamatot, amelynek során kibontakozik egyfelől a hős a maga egyszerre kész és mégis mindig új elemekkel gazdagodó egyéniségében, másfelől a drámai szituáció, mint a konkrét környezet drámai totalitása. E két elem felvázolásának, a kapcsolatok bemutatásának nehézsége a polgári drámaelmélet állandó kísérője. Így jöhetett létre az a modern dilemma, amelyik szembeállítja a problémát és a történetet. Almási ennek megfelelően különbözteti meg a „probléma-dramát” a „konfliktus-dramától”. (Az előbbire M. Frisch *Biedermann és a gyújtogatók* című darabja jó példa. Ennek hőse mintegy függetlenül saját tetteitől lesz áldozata önérdelmeinek, s a néző így csupán egy illusztrációt, nem pedig valódi drámát lát.) Az igazi dráma, a „konfliktus-dráma” napjainkig két alapvető szerkezeti variánst tud felmutatni. (Ez a megállapítás Marx egyik leveléből származik, és a szerző részletesen szövegeztől *A modern dráma útjain* című könyvében.) Az egyik a shakespeare-i drámatípus, ahol nem a pusztán ok-okozati láncolat alkotja a dráma szövetét, hanem a véletlenek, kölcsönhatások szövevényén keresztül érvényesülő szükségszerűség áll a drámaiság gerincében. (Például Puskin, Büchner vagy a késői Brecht darabjaiban.) A másik, a schilleri drámatípus, nem a koncentrikus, hanem a lineáris drámaépítést valósítja meg. (Ilyen Ibsen legtöbb műve.) Ezek a szerkezeti problémák szorok kapcsolatban állnak a feszültség alakpéldájával: korunkban a tett és eredménye közötti távolság nagy mértékben megnőtt, és egyre nehezebb tisztán látni a kettőt elválasztó távolságot és az összekötő kapcsolatokat.

A drámai mese nehézségét jelzi az az elméleti kérdés is, amelyik a lehetőségnek és a szükségszerűségnek a drámában betöltött viszonyára vonatkozik. „A drámai szükségszerűség paradoxona, hogy ami a színpadon történik, az a lehetőség álarcában jelentkezik.” (111. o.) Ez a megállapítás helyes, a kérdés gyakorlati megoldása azonban attól függ, hogy a színjáték hogyan érvényesítheti a lehetőségekben

megmutató szükségességét. Véleményem szerint a megoldás elméleti vázlata Hermann István *A modern színpad* című tanulmányának első fejezeteiben található, ahol a szerző — Hofmannstahl egyik gondolatából kiindulva — a drámát mint inkomplett jelenséget állítja a színjáték komplettírozó funkciója mellé. Amit Almási a „hézagosság” és a színjáték „egyértelműsége” kategóriájával akar megoldani, végül is ide vezethető vissza: a színjáték azért tud építkezni a dráma egy döntő tendenciájára, mert funkcióját csak a komplett kép megalkotásával teljesítheti. Ez persze távolról sem teszi feleslegessé egy-egy drámai mű többértelműségének állandó újraértékelését. A dráma kettős, irodalmi és színházi életének tanulmányozásakor a szerző helyesen írja: „Az irodalmi alak tehát provokáló szerkezetű: új és új objektivációkat kíván magának, tehát a színi megvalósítás sokféleségének állandó rugója.” (124. — 125. o.)

A dramaturgia legáltalánosabb kérdéseinek elemzése után Almási Miklós *a drámai idő és a drámai tér* mibenlétével foglalkozik. Az idő drámai kezelése csak akkor válik a feszültség valódi fokozásává, ha a hősök idő-problémái nem öncélúak, hanem a belső teljesség feltárására szolgálnak. A francia klasszicizmus hangoztatta időegység azért is volt a tömörítés drámai, de esztétikailag korlátolt elve, mert nem az egyéniség totalitásának megragadását tétélezte konzekvensen, hanem hajlamos volt a hős külső körülményeiből kiindulni. A kommersz művek kidolgoztak egy agresszív idő-technikát, amely, a konfliktus mélységétől függetlenül a feszültség formális kihegyezését célozza. Ezzel szemben a legújabbkori drámaidalom — Csehovtól Beckettig — az idő ellenkező hatására épít: a lassúságra, sőt a „nem múlik” vagy „láthatatlanul múlik az idő” elvére.

A *szcenika* lényegének megértéséhez szükséges volt a drámai és a színpadi tér kategóriájának szétválasztása. A színpadi térnek, amely voltaképpen realizálása, kompletté tétele a drámáinak, három szférája van. Az első az, amelyet a néző lát a színpadon. A második, amelyet a közönség hozzáképez a színpadon látottakhoz (pl. Júlia szobáját Júlia erkélyéhez). A harmadik pedig az, ahogyan a szereplők látják színi környezetüket (a *Sirály* első jelenetében például másképpen látja a színhelyet Trepljov, Medvedyenko és Trigorin). „Az élő színjáték térélménye tehát a drámai-költői tér fennhatósága alatt alakul ki a nézőben, a díszletek által kialakított színpadi tér

csupán ugródeszka a költői-drámai tér átéléséhez... Ez az állandó dinamikus feszültség teremti meg a színjáték élő — de csupán az előadásban kibontakozó — térkonstrukcióját.” (159. o.) A szó, mint ismeretes, önmagában véve is általánosító. A drámai nyelvben azonban — a szerző hatásosan elemzi ezt a problémát — különleges jelentőséget kap ez a funkció. Amikor O'Neill drabjának hőse, James Tyron a villanykörtéről beszél, szavainak szimbólum-értéke úgy válik nyilvánvalóvá a néző előtt, hogy mondandója a legkevésbé sem esik ki az adott akcióból. A dialógus tehát „akkor válik drámaivá a színpadon, ha maga is cselekmény lehet”. (181. o.) Azért van ez, mert a drámai szöveg végső fokon mégis a hétköznapi beszéd kettősségén alapul: mondandóm tárgyyszerű információ és ugyanakkor személyes jellemzőm. Amit a beszéd a nyelv eszközeivel valósít meg, azt a gesztus változatosabb formákba önti. „A *gesztus a cselekvés epigrammája*, egy találó mozdulat, szó vagy összekép a színen kialakult jelenet lényegét tudja hatásos 'formulában' érzékeltetni. A gesztus tehát emberek közötti kapcsolat cselekvő — öntudatlan vagy tudatos — megjelenítése, s mint ilyen egyszerre több ember közötti reláció kifejezője és jelzője.” (182. o.)

A színházművészet alkotásának elemzése után a *színi élmény* tárgyalása kerül sorra. Köztudott, hogy a színjáték egyik műfaji specifikumát az alkotás ideje alatt jelenlévő műélvezők jelentik. Nélkülük, a közönség nélkül nem is lehet színjátékról beszélni. A néző akkor jut színi élményhez, ha úgy érzi, hogy a szereplők saját gondolatait mondják ki, ha a színjáték folyamán az együttérzés különleges szálai kötik a hősköz. De honnan keletkezik a színi élmény és hogyan képes a színjáték ennek tudatos megformálására?

„A részletek valóságát — az asztalét, a színész megjelenítését — a darab által felkeltett külön világ törvényei mérik. Ha ebben a világban tündérek uralkodnak, akkor minden egyes részletnek ezt kell igazolnia.” (196. o.) Szorongatóan kívánczik a következő kérdés: honnan szerzi a néző azt a képességet, amely alkalmassá teszi őt különböző világok befogadására, más és más „játékszabályok” elfogadására? Véleményem szerint a hétköznapi élet szerkezeti sajátosságai, az a jelenség ad kielégítő választ, amire a szerző másutt maga is hivatkozik. A néző ugyanis a mindennapok helyzetekben is különböző játékszabályok elfogadására és betartására kényszerül. Ugyanaz az ember másképpen viselkedik az apjával és a fiával, a főnökkel és a beosztottjával stb. Az emberek a

valóság heterogén szerkezetét, a tőlük szinte független szerepeket érzik—látják, s így lesznek alkalmasak a valóság szerkezetileg is adekvát képének élvezésére. Ilyen úton lesz lehetővé a tagadás tagadásának különleges esete, a színi látszat „kettős metamorfózisa”. Almási helyesen írja le ezt a folyamatot. A néző tudja, hogy Titániát A. színésznek alakítja, mégis Titániát, nem pedig A.-t látja, helyesebben: a Titániává lett A-ra figyel. Ez az első tudati átváltozás. A második akkor következik be, amikor Titánia, a színjáték „valamilyen formában az élet lényeges összfüggéseire vezet rá a nézőt. Nem abban a formában, hogy maga is hinni kezd a tündérekben, mert a Szentivánéji álomban ilyeneket látott, hanem úgy, hogy a látott világ tartalmi lényege, összessűrűsödő értelmi-érzelmi végkicsengése saját életének, társadalmi problémáinak valóságára mutat rá.” (199. o.) Ez utóbbi jelenséget, az esztétika általános törvényét a színjáték külön világában sajátos körülmények befolyásolják. A műélvező a nézőtérben egy vele azonos tevékenységet végző közösség tagja lesz. És az a tény is, hogy a néző mások jelenlétében intenzívebben érzi és gondolja át a látottakat, azt bizonyítja, hogy a színi látszat a társadalmi lét mindenre vonatkozó heterogén szerkezetére és az ezt tükröző általános tapasztalatokra is épít.

A néző tehát sajátos figyelő pozíciót foglal el. A színi élmény „rendkívül erősen kidolgozza bennünk a cselekvő részvétel *impulzusait*, s egyúttal *megakadályozza a kiélésüket*... A cselekvésképtelenség, a nézőszerep a cselekedni akarás heves impulzusainak *csonkjait* érzelmi kifutásra állítja át, s így felszabadulhatnak a részvétel igényei.” (210. o.) Ennek alapja az a már Marx által leírt jelenség, hogy az ember a másik emberrel összehasonlítva ismeri meg önmagát. A színjáték nézője, ha valóságos jellemeket lát a színpadon, akkor önmagára vonatkoztatja a szereplő lényeges jegyeit. Ez a mechanizmus is a mindennapok világából való. De a színjáték ezt az életben esetlegesen érvényesülő jelenséget saját teleológiájába állítva használja fel. A folyamat egy előrehaladott állapotában az említett mechanizmus saját tagadásába csap át. „A színjátékkal szemben ülve nemcsak egyszerűen szemlélője és ítélkezője vagyok annak, amit látok, hanem hirtelen önmagamot is 'kívülről' kezdem látni.” (222. o.) Almási kitűnő megfigyelését alig gyengíti, hogy ezt a jelenséget a „színház dialektikus csodájá”-nak nevezi. Voltaképpen itt is a valóság „csodájáról” van szó. Az önmagát példa-

kepeinek elképzelt ítéletei alapján elemző ember, vagy az a szerelmes lány, aki a fiú érzelmeinek megfelelően akar viselkedni, elegendően példázza ezt. A színjáték azonban ezúttal is magának tételezi ezt a hatáskeresztet, s ennyiben az élet egyik kivételes jelenségét a közönségben lejátszó tendenciaszerű szellemi aktussá alakítja.

A szerző meggyőzően bizonyítja a színjátéknak a nézőben kialakult képéről megfogalmazott álláspontját: „Nóra a nézők tömegében Nóra marad, de mégis mindenki másnak látja.” (225. o.) Valóban, a színi alak körvonalai egységesen élnek a nézők — ennyiben homogén — közösségében, ugyanakkor minden néző egyéni, a saját személyes világára vonatkoztatott módon alakítja ki önálló hősképét. A *színjáték* alapvető, kategórikus hatása közvetett. A színházból újra a hétköznapi világába kilépő emberben lehetőségszerűvé válik az átalakulás, a jobbálevés egy-egy eleme: „akkor fog majd valóságos művoltában is megváltozni, új emberre válni, ha erre társadalmi lehetőség is nyílik. Mint tudatos ember elsőnek fogja kihasználni ezeket a lehetőségeket.” (232. o.)

Almás Miklós dramaturgiai munkája egy, a játék természetét analizáló részzel zárul. Azt a folyamatot elemzi, amelynek eredményeként a társadalmi tevékenységből — éppen a zavartalan működése érdekében — kinő számos olyan cselekvésfajta, amely egy fokon majd függetlenedik a cselekvő embertől, s ezzel mintegy általános szerep — pl. utas, szülő, tanítvány, beteg, műélvező stb. — lesz belőle. A szociológia már régen foglalkozott ezzel a folyamattal, de a színjátékkal és egyáltalán a művészettel összefüggő következmények dialektikus analízise máig hiányzik. Ehhez

szolgáltat Almási lényeges szempontokat.

Nyilvánvaló, hogy az élet szerepei nincsenek megírva, de megvalósulásukról és megtartásukról a társadalmi feltételek (munkamegosztás, hivatás stb.) gondoskodnak; a mindennapi lét jótékony automatizmusa lehetetlen volna nélkül. A színész mint társadalmi lény saját betöltött életszerepeit is érvényesíti a játékában, de — a szerző ezt külön nyomatékkal hangsúlyozza — a valóságos tevékenység mégis lényegileg más, mint a színészi alakítás. (Kár, hogy a kérdés másik, szakmaibb részét — azt ugyanis, hogy milyen jelentőségük van az említett élet-szerepeknek a színészi alkotás létrejöttében — a szerző nem elemzi.) E különbségek tudatában használja fel a színház a játékot. A játék a „valótlanságában” rejti el a „valóságot” (H. Jechring). „A színház tehát felfokozza a művészi látás mindkét pólusát: játékoságát, valótlanságát éppúgy, mint valószerűségét, az élet általánosabb, mélyebb, lényegesebb ábrázolásának élményét. A valótlanság és a valóság együtt és egyszerre élhető át a színházban, oly magas fokon, amelyet egyetlen művészet sem tud biztosítani.” (287. o.)

Almás Miklós könyve a dráma és a színjáték lényegére vonatkozó kérdéseket vet fel. Fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy ezek a problémák eddig úgyszólván hiányoztak a marxista esztétika látóköréből. A művázlatossága tehát kényszerűen adódik újszerűségéből, s így nem a felületesség, hanem inkább az elgondolkoztatás „vádja” illetheti. A *Maszk és tükör* minden bizonyítással kielégíti a dráma és a színház elméleti kérdései iránt érdeklődőket.

Somlai Péter

Szövetségi politika — egy negyedszázadon át.

(Tanulmánykötet a Kommunista Párt szövetségi politikájáról 1936—1962.¹)

I.

Aligha van politikai-társadalomtudományi fogalom, amely az utóbbi évek irodalmában gyakrabban szerepelt volna, mint a „szövetségi politika”. Hangsúlyosabbá válása a hatvanas években sokakban azt a benyomást keltette, mintha a MSZMP valamiféle „új” vonalvezetéséről lenne szó.

Mint ez sűrűn használt fogalmakkal gyakorra megyesik, a szövetségi politika is

ki volt téve a helytelen, illetéktelen alkalmazásnak, félremagyarázásnak; nem egyszer vált önnön céljával ellentétes cselekedetek mennevelévé. Emellett nem csekély számban akadtak hibák, „melléfogások” olyanok részéről is, akik a munkásosztály szövetségi politikáját — szándékuk szerint — helyesen kívánták alkalmazni. A problémák további forrása, hogy jól lehet a szövetségi politikában elsősorban a különböző osztályok, társadalmi csoport-

¹ Szerk. Vass Henrik. Kossuth, 1966. 316 o.

tok közös érdekei tükröződnek, de kifejezésre, érvényesülésre törekszenek az *eltérő* érdekek is. Mindez elméleti-politikai nevelésünk, benne a szűkebb értelemben vett elméleti munka hiányosságaira is utal.

Az elméleti tisztázás alapfeltétele a valóságos, élő történelem idevágó tapasztalatainak feltárása, feldolgozása. E tekintetben az utóbbi években jelentős erőfeszítések történtek. Félbemaradottságában is rendkívül értékes adalékokat nyújt Molnár Erik tanulmánya Marx és Engels szövetségi politikával kapcsolatos állásfoglalásairól. Arra a bennünket különösképpen érintő kérdésre, hogy e téren milyen feladatokat állított a történelem a magyar munkásosztály s a párt elé az utolsó negyedszázad során, * *A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936—1962* összefoglaló cím alatt nemrégiben megjelent kötet törekszik feleletet adni.

A tanulmány sorozat forrása az a két-napos tudományos ülészak, amelyet a Párttörténeti Intézet 1965 tavaszán, hazánk felszabadulásának huszadik évfordulója alkalmából rendezett, s amelyen — a most megjelent négy tanulmány vitájaként — számos érdekes, komoly elméleti hozzájárulást is jelentő korreférátum, hozzászólás hangzott el. A Kossuth Kiadó mégis helyesen járt el, amikor nem a vita teljes anyagát, hanem csak magukat a (kiegészített, illetve helyenként átdolgozott) alaptanulmányokat jelentette meg. Igaz ugyan, hogy így néhány érdekes és értékes gondolat ebben a formában nem kerül az olvasó elé (l. többek között Berend T. Iván, Korom Mihály, Szabó Bálint hozzászólását — Századok 1966. 1. sz.). Ezt azonban ellensúlyozza, hogy az anyag a maga történeti folyamatában, törés nélkül, igen szemléletes formában ad képet a jelzett időszak szövetségi politikájának fejlődéséről.²

E helyen nem szorul kifejtésre, hogy a munkásosztály, a munkásosztály pártjának szövetségi politikája egyidős magával a tudatos munkásmozgalommal.³

A munkásosztály szövetségi politikájának első konkrétabb, részben elméletileg is alátámasztott kifejtésével a Kommunista Kiáltványban találkozunk. A szövetségesek kérdése azóta végigkíséri

— fontos harci eszközként és érzékeny jelzőrendszerként — a munkásmozgalom egész történetét. A munkásosztály harcának eredményei rendszerint összefüggnek a helyesen alkalmazott szövetségi politikával, vereségei hátterében szinte kivétel nélkül rátalálunk az e téren elkövetett hibákra is. Mindjárt tegyük hozzá: ez utóbbiak elemzése, ideológiai-politikai gyökereik feltárása a politikai nevelés szempontjából nem kevésbé hasznos hajtó, mint az eredmények feldolgozása.

Vannak akik (nem függetlenül az elmúlt időszak pártpolitikai hibáitól) a szövetségi politikát a pártvezetők által kidolgozott lépések, „sakkhúzások” sorozatának, — s ezen át objektíven, tudományosan nem mérhető, nem meghatározható és nem ellenőrizhető dolognak tartják. Ám, jól lehet burkolozni, találkozunk olykor olyan megnyilatkozásokkal is, mintha az adott osztályviszonyokból, a történelmi-politikai helyzetből egyértelműen és fellebbezhetetlenül adódnék a szövetségi politika milyensége. Egyik nézet sem fejezi ki a valóságot.

A szövetségi politika — helyesen alkalmazva — valóban tárgyi és nem szubjektív alapokon nyugszik. Ez az alap: a különböző társadalmi osztályok, rétegek, csoportok politikai áramlatok érdekeinek adott helyzetben való egyezése. Ez az objektív tényező határozza meg a szövetség összetételét (ki-kivel?), intenzitását, mélységét, tartalmát, a helyzet változásaihoz mért alakulását, előre- vagy visszajelődését.

A szövetségi politika *alapvető* meghatározója a társadalmi fejlődés fő irányának, ezen belül pedig az egyes szakaszoknak, helyzeteknek sajátossága. Ez szabja meg az érdekek (tartós vagy átmeneti) egybeesését. Ennek *felismerése* az első döntő kritérium. *Am ez* egymagában még nem elegendő. Szükséges annak *megértése*, elfogadtatása a másik féllel, azaz: reális, mindkét fél számára elfogadható formába öltöztetése (program), az adott viszonyokhoz oly módon való alkalmazása, hogy az összhatásában a társadalmi fejlődés szempontját (azaz a munkásosztály történelmi érdekeit) fejezze ki.

Az osztályviszonyok alapos ismeretén belül külön hely illeti meg a vezető osztály,

A kötet egyes tanulmányai: *Pintér István*: A Kommunista Magyarországi Pártja szövetségi politikájának főbb vonásai 1936 és 1945 között; *Ságvári Ágnes*: A szövetségi politika kérdései Magyarországon a szocialista forradalom győzelméért vívott harcban. (1944—1948) *Zsilák András*: A magyar társadalom osztályszerkezetének alakulása a szocializmus építésének kezdeti időszakában és a Magyar Dolgozók Pártja szövetségi politikájának főbb vonásai (1949—1956); *Vass Henrik*: A Magyar Szocialista Munkáspárt szövetségi politikája 1956 és 1962 között.

* A politikai (osztály-) szövetségek objektíve természetesen már hosszabb ideje léteznek. Elég ha példaként utalunk a parasztság és a kialakulóban levő városi polgárság funkcionális szövetségére a XIV—XVI. sz. parasztháborúkban, vagy a polgárság, parasztság és a városi plebejus rétegek kölcsönhatásaira a francia forradalom osztályharcában stb. stb. Itt azonban — érthetően — tudatosságról nem (vagy csak igen alacsony szinten) lehetett szó — sokkal inkább ösztönös, kezdeti jelenségekről.

a munkásság helyzetének elemzését. Ahhoz, hogy következtetései pontosak legyenek, az elemzésnek ki kell terjednie a munkások anyagi helyzetére, rétegeződésére (nagyüzem, kisüzem, szakmunkások, segéd-, illetve betanított munkások aránya), egyes — főleg gyors fejlődést mutató — időszakokban származás szerinti összetételére, illetve utánpótlási forrásaira, igényeire, a társadalom egyéb osztályaival, rétegeivel való kapcsolatára, művelődési viszonyaira, politikai iskolázottságára, harc-edzettségére stb.

Ugyanúgy gondosan kell elemezni a számbajöhető szövetségesek érdekeit, osztályarculatát, politikai magatartását is. Az egyes konkrét feladatok kitzítésénél figyelemmel kell lenni differenciáltságukra mind az objektív viszonyok, mind a politikai tájékozódás vonatkozásában. Különösen kiélezett, kritikus helyzetekben alapvetően fontos annak meghatározása, hogy a szövetségesek mely rétegei állanak legközelebb a munkásosztály adott célkitűzéséhez, hogyan erősítsük a pozitív tendenciákat, hogyan állítsuk őket szembe (szükség esetén) az ingadozó, távolodó csoporttal, hogyan gyakoroljunk az utóbbira (az előbbiektől segítségül) nyomást a helyes irány felé, vagy — ha úgy adódik — hogyan válasszuk le a leghaladóbb részt a visszahúzó erőtől: hogyan figyeljük éberan a „szövetségest mint ellenfelet” (Lenin), hogyan képezzünk előremutató politikai súlypontot a szövetségen belül s hogyan szigeteljük el azokat az erőket, amelyek végképpen nem nyerhetők meg a munkásosztály további útján való együttaladás számára.

Az osztályviszonyok elemzése mellett természetesen meghatározóan hat a szövetségi politikára az érintett ország adott helyzete, történelmi-gazdasági múltja, bel- és külpolitikai viszonyai, az elérni kívánt fő- és részletek stb.

Helyes szövetségi politika csak valamennyi tényező együttes mérlegelésével alakítható ki. Ebből következik, hogy a szövetségi politikát csak a párt politikai vonalvezetésének egészéből, azzal a legszorosabb együttműködésben lehet kialakítani. Nincs tehát külön általános pártpolitika és külön szövetségi politika. Ha a szövetségi politika gyakorlata ellentétbe kerül a párt hangoztatott céljával (mint ez nálunk az ötvenes évek elején történt), annak óhatatlanul politikai törés a következménye.

Hogyan érvényesültek a szövetségi politikának-e törvényszerűségei, illetve feltételei a kommunista párt politikájában? E kérdésre az előttiünk fekvő tanulmányok részletes, bőségesen dokumentált,

helyes közbeeső elemzésekkel gazdagított feletetet adnak.

A tanulmánykötet szerencsésen megválogatott anyagával kapcsolatban észrevételeinket főleg két kérdés köré csoportosítjuk:

1. A szövetségi politika és a tömegmozgalmak;

2. A népfront-politika kiterjedésének, a különböző időszakokban való bővülésének, illetőleg szűkülésének jelenségei, törvényszerűségei.

II.

Pintér István tanulmánya az ország akkori helyzetéből kiindulva sokoldalúan és meggyőzően mutatja be, hogy az egyre erősödő hitleri és belső fasiszta nyomás, a háborús veszély, majd a háborús katasztrófa láttán mint vált egyre parancsolóbb szükségé a haladó erők legszélesebb összefogása.

Az erre alkalmas politikai platform és gyakorlat létrehozása útjába számos akadály tornyosult. A kormányzati terror, az illegális munka s a kommunistákkal való együttműködés riasztó volta mellett meg kellett küzdeni a párton belüli szektás hagyományok nehézségi nyomatókával is. Mégis a párt vezetése helyesen vetett számot az új helyzet megszabta teendőkkel, helyes, az előzőkben jelzett követelményeket szem előtt tartó elemzést dolgozott ki az előtérben álló fő feladatról. Nem kísérhetjük nyomon ennek történelmi fejlődését; meg kell elégednünk annak megállapításával, hogy — főleg 1937 után — a nemzeti függetlenség védelmének előtérbe állításával a párt megteremtette elvi-politikai, majd szervezeti alapját is olyan széles körű, a burzsoázia németellenes csoportjai számára is járható osztály- és politikai szövetségnek, amely lehetőséget nyújtott távoli — és részben antagonisztikus — erők egybefogására is. A fentiek alapján olyan politikai program született, amely a fő, közös nemzeti cél szem előtt tartása mellett számolt a különböző érdekekkel, ítéletekkel, sőt előítéletekkel. A rugalmasság mértékét nem volt könnyű kiszámítani; innen, hogy néha nem egészen sikeres kísérletek is történtek (pártfelosztás, Békepárt). A hadihelyzet változásával párhuzamosan növekvő hangsúlyt kaptak a demokratikus átalakulás követelményei is. És ha az uralkodó körök kíméletlen megtorló intézkedései (s nem utolsósorban: ügyes manőverezése) megingást is idézett elő az osztálytermészetüknél fogva amúgy is ingatag szövetségesek sorában — mégis egyre szélesebb körben lett vilá-

gossá: az egyre nehezebb, már a katasztrófához közelítő szituációkban a kommunisták voltak azok, akik a nemzet sorskérdéseire korszerű feleletet tudtak adni. Ez hozta egyre közelebb hozzájuk a hazafiakat (és nem csak a demokratikusan gondolkodókat), akik „kénytelenek voltak” iránymutatásukat elfogadni. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kommunisták tekintélye, szerepe az ország felszabadulása után szilárdabb alapokon nyugodjék.

A Magyar Kommunista Pártnak a felszabadulás utáni eredményes népfrontpolitikája jól ismert. A törekvés ennek oly módon való bemutatására, hogy elméletileg újat is adjon: kétségtelen érdeme Ságvári Agnes tanulmányának. Mint a szövetséges társak közötti harc egyik sajátos módszerére, had mutassunk rá a népi erőknél a népfronton belüli súlypontképzésére (Baloldali Blokk), majd az ellenfél belső politikai bázisának lazítására (reakciós képviselők eltávolítása, a Kisgazda Párt parasztképviselőivel való folyamatos kapcsolat) és végül „a megvert ellenségnek a megsemmisítésig való üldözésére” (1947-es választás és következményei.) A szövetséges-ellenfelek erejének, sokszor veszélyes taktikai lépéseinek bemutatása S. Á. írásában még jobban megmutatja a győzelem értékét, mint ahogyan ezt a korábbi, az egész folyamatot egyetlen tervszerű, előre elgondolt taktika érvényesüléseként feltüntető ábrázolás mutatta (lásd Rákosi Mátyás ismert előadását). Az elért eredményeknek kétségkívül jelentős eleme volt az érdekelt tömegekre, a létrejött népi szervekre való támaszkodás, meg-megújuló sikeres harcbevetésük a reakció erőivel szemben. A tömegekre támaszkodva vitte győzelemre a párt a munkáségség ügyét is.

Azzal kapcsolatban, hogy az 1948 utáni hibáknak, a szövetség káros beszűkülésének voltak-e előjelei a korábbi időszakban is, szakkörökben jelenleg vita folyik. E téren nem ritkák a kazuisztikus túlzások, egyoldalúságok.

A kérdés egyik oldalát S. Á. is érinti, amikor a kommunista pártvezetésnek a tömegmozgalmakhoz és a népi szervekhez való viszonyát boncolgatja. Központi kérdés ez, mert megvilágítja a pártvezetés számos akkori és későbbi lépését.

A népi mozgalmak és szervezetek jelentősége a szövetségi politikán belül három mozzanattal jelölhető meg:

1. Mint a forradalmi munkáspárt politikai *bázisa*, erőforrása, tartaléka;

2. a szövetségesekre és ellenfelekre való politikai *ráhatásnak*, a felsőbb szinten folyó

tárgyalások sikereinek egyik fő eszköze; végül

3. a tömegekkel való kapcsolat, mint a párt politikájának *ellenőrzésének* egyik fontos tényezője, az óhatatlanul szükséges korrekciók jelzője.

Ságvári Agnes — idézve Rákosi ezzel kapcsolatos, egymásnak olykor ellentmondó kijelentéseit — arra a következtetésre jut, hogy „kizárólag mint a tárgyalásoknak alárendelt kiegészítő metódust tartotta elfogadhatónak őket (t. i. a népi tömegmozgalmakat)”. A magyarázat helyes, de talán kiegészítésre szorul. A pártvezetés előtérben álló személyiségeit (Rákosi, Gerő, Farkas, Révai) kétségkívül kötötte a kommunista pártok hagyományos „tömegvonala”. Am ez a gyakorlatban egy idő múlva a politikai munka főmódszeréből annak *egyik* módszerévé, eszközévé redukálódott, amelyet szükség esetén elővettek, majd szükség múltán „visszadugtak hüvelyébe”.

Kétségtelen: minden tömegmozgalomnak vannak bizonytalan elemei, kockázatai, ez igen széles körű, bonyolult, olykor visszaesésekkel is járó politikai munkát követel meg. Az irányítás nehezebb így, vadhajtásokat is nyesegetni kell. Esetenként a fejlődés is lehet lassúbb ütemű. Am eközben a tömegek — tapasztalaik alapján — ténylegesen nevelődnek, s a későbbiekben szilárdabb politikai talajt alkotnak. A „felsőbb szférában” kivívott politikai döntések olykor lehetnek gyorsabbak, „mutatósabbak”, de a folyamatos, állandó tömegmunka elmárása később nehezebben megoldható problémák csíráját rejti magában. A sikerek tartósságát, mélységét éppen az méri: milyen mélyen horgonyoznak a tömegek (még egyszerű hangsúlyozzuk: állandó) tevékenységében, mennyiben válnak gondolkodásuk alkotó elemévé. A magyar tömegek jó részének viszonylagos politikai fejletlensége és helyenként reakciós gondolkodása kétségtelen tény volt. Mégis úgy tűnik, ez inkább *ürügye*, semmint *oka* volt annak a politikai vezetési módszernek, amely később annyi kár forrása lett. A későbbi ideológiai-politikai visszaesés egy részét jobb tömegmunkával bizonyára meg lehetett volna takarítani.

A fenti, kissé sarkított fogalmazással nem akarjuk vitássá tenni a régi vezetés kétségtelen eredményeit a tömegmozgalmak kiváltásában, szervezésében. Egyet kell érteni azzal is, hogy a helyenként túl radikális indítékú mozgalmakat alá kellett rendelni a fokozatosság szempontjainak. Ami viszont arra a feltevésre készítet, hogy Rákosiék voltaképpen *tartottak is* a tömegmozgalmaktól, az egyrészt az a

gyorsaság, amellyel a — kitűzött közvetlen cél elérése után — leállítottak ilyen mozgalmakat, megszüntettek népi szerveket, másrészt a hatalom meghódítása után a szó igazi értelmében vett tömegmunka (azaz a tömegek érdekeinek, fejlettségének, stb. megfelelő politikai munka) csaknem teljes megszűnése.

Fontos leszögezni, hogy az MKP éppen a tömegkapcsolatok szempontjából objektíve is kivételesen kedvező adottsággal, a baloldali pártok közül a *legszélesebb osztályspektrummal* rendelkezett. A helyes politikai célkitűzés alapján ez megkönnyíthette a szövetségesek érdekeinek, politikai teherbíróképességének számbavételét.

Vita tárgya, hogy a szövetségi politikának az az egészében helyes, a dolgozók érdekeit szolgáló alkalmazása, amely a munkásosztály hatalomra jutásához vezetett, tudatos elméleti kidolgozásra nyugodott-e. Kétségtelen, hogy a párt vezetői előtt világosan állt a cél: a munkáshatalom, a szocializmus; a megnyíló lehetőségeket ennek szolgálatába tudták állítani. A későbbi tapasztalatok mégis megengedik azt a feltevést, hogy a sikerek, a kitűnő fegyvertények ellenére részleteiben kelleni kidolgozott, a tapasztalatokat perspektívikusan is értékesítő vonalvezetésről aligha lehet beszélni.

A szövetségi politika alkalmazásának új fejezete kezdődik a munkásosztály hatalomra jutásával. A hatalom pozíciójából való politizálás nem kevésbé körültekintő, tudományos alapon nyugvó elemzést követel meg, mint a hatalomért folyó harc. Sőt a feladat bizonyos tekintetben még szövevényesebb. A munkásosztály forradalmi pártja ki van téve annak a veszélynek, hogy egyes tagjai vagy vezetői a hatalommal „mint hatalommal” (Lenin) akarnak majd élni.

A téma 1949–1956 közötti fejleményei alkotják Zsilák András tanulmányának tárgyát.

Az 1949–53-as évek kétségtelen eredményei mellett a történelmileg helyes célok voluntariztikus siettetése gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta a szövetségi politika legfontosabb lényegét; azt, hogy az érdekelték közvetlen réteg és egyéni érdekei, valamint a távolabbi (nem is mindig helyesen felfogott) célok között az átmenet reális, járható fokozatait (gazdasági, politikai, tömegnevelési szempontból) kidolgozza. Ennek elmáradása a népesség egyes, alapjában rokonekdező csoportjaiban óhatatlanul idegenkedést szült a távlati, szocialista cél iránt is. A szövetségi politika alapvető követelményeinek megsértése, a *jelen* hibák gya-

korlata elfordította a dolgozó parasztság, az értelmiség tekintetét, hajlandóságát saját történelmi útjától, *jövőjétől*; a kispolgárságot pedig olyan rendelkezések alá vetette, amelyek a szocialista társadalmat az egyoldalú, méltánytalan kényszer világának tüntették fel.

Figyelmet érdemel itt a hibák komplex, korrelatív jellege. A voluntarizmus a szövetségi politika „szabályainak” mellőzéséhez, a népfront-politika ismert torzításához vezetett; ez viszont megfosztotta a vezetést a demokratikus ellenőrzés fontos segítségétől.

Az elkövetett hibák, torzulások gyökere Zsilák András beható elemzése szerint a személyi kultusz, a nemzetközi kommunista mozgalom nézeteltérései, a háborús veszély eltűlése mellett olyan szubjektív tényezőben keresendő, mint „a proletárdiktatúra dogmatikus felfogása, a szocializmusba való átmenet népi demokratikus útjával való szembeállítás”. Ez a megállapítás feltétlenül helyes. A Rákosi-féle vezetés gyakorlata azonban (a törvénysértésekről nem is beszélve) nemcsak a népi demokratikus forradalom sajátos feladatait hagyta figyelmen kívül, hanem a proletárdiktatúra lenini elméletét is. Szubjektív okként felhozható még, hogy a magyar kommunisták között igen mélyek voltak a szektarianizmus hagyományai. Az objektív helyzet adta kemény lecke a felszabadulást megelőző és követő években ezt háttérbe szorította, útát nyitott a helyesebb politikai gyakorlatnak, a győzelem után azonban ez feleslegesnek, „mellőzhetőnek” tűnt. Nem látszik indokolatlannak az a feltevés, hogy a magyar kommunisták akkori vezetői a helyi, történelmi, társadalmi stb., egyszóval nemzeti sajátosságok figyelembe vételét fontosnak tartották a munkásosztály hatalmának létrejötte előtt, ám túlhaladottnak a hatalom birtokában. „A magyar viszonyokhoz szabott szocializmus” (III. kongresszus) hangoztatása ekkor már nacionalizmusnak minősült. Ha korábban azt mondtuk, hogy a helyes szövetségi politika egyik főfeltétele a teendők helyes felismerése és az érdekeltékkel való felismeretése — most azt kell megállapítanunk, hogy (nem speciális magyarországi jelenségként) a hibák e két feladat okságilag összefüggő mellőzésében gyökereztek. A politikai munka elvesztette differenciáltságát, uniformizálódott a tömegszervezetek felvilágosító tevékenysége is. Az elméleti munka a feladatok meghatározását segítő főszerzőkből egyre inkább a gyakorlat pragmatikus igazolójává vált. Nemcsak a szövetségesekkel kapcsolatos vizsgálódásokat hanyagolták el, hanem

a munkásosztályban végbement változások elemzését is.⁴

Mindebből adódott, hogy a szocializmus építésében és a kulturális forradalom terén elért *jelentős sikerek* ellenére a tényleges eredményeknek pozitív következményei nem születtek meg a tömegek gondolkodásában. A fordulat idején kiszélesedett tömegbázis egyre inkább zsugorodott. A szövetségi politika terén elkövetett hibák (bár nemcsak ezek) mélyreható rombolást végeztek a szocialista erők derékhadában is.

Az 1953. júniusi határozat helyes végrehajtása biztosíthatta volna a szövetségi politika hibáinak kijavítását is. A revizionizmus előretörése idején megmutatkozott, hogy az olyan osztályszövetség, amely a munkásosztály vezető szerepének háttérbe szorítása árán kísérli meg a népi-nemzeti egység helyreállítását, minden hangzatos szólam ellenére sem vezethet tovább a szocializmus építésének útján.

Az előbbieken ismertetett tapasztalatok mind pozitív, mind negatív oldalról igazolják a szövetségi politika főbb „szabályairól” bevezetőül mondottakat.

Az ellenforradalom után a szövetségi politika feladatai különösen bonyolultakká váltak. (Vass Henrik írása.)

A szocialista termelőviszonyok uralkodtak ugyan a társadalmi élet jelentős részén, de a megelőző esztendő és maga az ellenforradalom tartós ideológiai-politikai válságot idézett elő. E kedvezőtlen talajon kellett a munkásosztály pártjának objektíve determinált szövetségeseit mintegy „újra megnyernie”.

Jelentős szerepe volt ebben az egyes osztályok *alapvető*, távlati, valamint aktuális, *átmeneti* érdekei elemzésének. Példának a parasztság irányában tanúsított politikát ragadnánk ki. A gazdasági területen ismert kettős feladat végrehajtásának előfeltétele volt a kettős *politikai* feladat megoldása: a parasztság biztonságérzetének, termelőkedvének helyreállítása s ezzel párhuzamosan a mezőgazdaság szocialista elemeinek támogatása. A közvetlen (átmeneti) érdekek előtérbe állításával lehetett egyrészt a parasztságot a közös feladat (a munkás-paraszt hatalom helyreállítása) szükségességéről meggyőzni, másrészt éppen ezen az úton előkészíteni a szövetség magasabb fokát — a mezőgazdaság szocialista átalakítását.

Csaknem ilyen bonyolult volt a helyes politika kialakítása azokkal a városi rétegekkel (értelmiség és kispolgárság), amelyek gondolkodásában az ideológiai vissza-

esés, a revizionista-kispolgári gondolkodásmód a legnagyobb zavart okozta. Az értelmiség felé kettős feladat várt megoldásra. Egyfelől olyan kulturális politika kialakítására volt szükség, amely — felszámolva a szektás dogmatizmus hibáit — biztosítja szabadabb, termékenyebb szellemi élet kifejlődését, anélkül, hogy ennek a szocialista ideológia látná kárát. Másfelől: vissza kellett adni az előző időszakban indokolatlanul mellőzött, sértett, elemek bizalmát, alkotókedvét, — a szűkséghez képest büntetve mindazokat, akik az ellenforradalomnak tevőleges részesei voltak. (Itt már nem annyira az alapvető és átmeneti érdekek ellentmondásáról volt szó, mint inkább a történelmileg közös érdekek tudatosításáról.)

A szövetségeseik részének megnyerése csak a támogatás és az ideológiai harc együttes eredménye lehetett. Bár e rendkívül bonyolult feladat irányában tett lépések a helyes utat jelezték, látni kell, hogy a helyes elvek gyakorlati alkalmazásában gyakran hiányzott a kellő következettség. Az ideológiai vita a gyakorlatban nem egyszer túlzott engedékenységnek adott helyet.

Vass Henrik tanulmánya árnyaltan, az elméleti kérdéseket is érintve mutatja be azt a minőségi változást, amely a *szocializmus alapjainak lerakása után* e téren is bekövetkezett. Azzal, hogy a munkásosztály legfontosabb szövetségese a szocialista szektor pályasíkjára került, az átmeneti érdekek kapcsolódását a tartós, történelmi érdekközösség általános uralma váltotta fel. A társadalmi homogenizálódás útján tett előrehaladás a szövetségeseik iránti további engedményekben öltött testet.

A szocialista alapok létrejötte kétségkívül rejtett magában bizonyos veszélycsirákat: a még meglévő különbségek, ellentmondások elhanyagolásának veszélyét. Másfelől fennállott az ellentmondások csökkentésére irányuló egyszálú, adminisztratív módszerek előtérbe kerülésének, a politikai munka háttérbe szorulásának veszélye is. E buktatókat egészben véve sikerült elkerülni. Időnként és helyileg azonban nézetek vetődtek fel, amelyek egyrészt magában az alapszabványban még meglévő ellentmondások, másrészt, az objektív alap és a tudat különbségeinek lekicsinylésére utalnak. Vass Henrik az ülésszakra eredetileg készített anyagát mind az adatok, mind egyes elméleti megállapítások vonatkozásában hasznosnak fejlesztette tovább. Színvonalas tanulmánya e

⁴ Jellegetes példája ennek, hogy bár ebben az időszakban több határozat született a munkásosztály helyzetének felméréséről, a végrehajtásuk végső soron elsikkadt.

kiegészített formájának jelentős érdeme, hogy részletesen tárja fel a kispolgári gondolkodásmód társadalmi és eszmei forrásait, ma még elég számottevő jelenlétét, leküzdésének útját. Mindez csak aláhúzza, hogy helyes szövetségi politika a szocializmus teljes felépítésének időszakában is csak olyan elemzés alapján valósítható meg, amely a szövetségesek és a (mai forrásait tekintve összetételében is sok problémát felvető) munkásosztály objektív viszonyai és az ezekből fakadó ellentmondások mellett különös súllyal tanulmányozza politikai arculatuk, gondolkodásmódjuk, életfelfogásuk alakulását és az ebből adódó feladatokat. Ez az út vezethet a szövetségi politika új, *aktív tömegbázisának* kialakulásához.

A szövetségi politika — annak helyes gyakorlatát feltételezve — a párt politikájának igen *mozgékony* eleme. Tartalma, összetétele nemcsak történelmi korszakokként, hanem kisebb szakaszokként is változhat és változik is. De nemcsak igen *mozgékony* — igen *rugalmas* is. Gyakran megköveteli a munkásosztállyal antagónisztikusan szembenálló osztályokkal, rétegekkel való együttműködést. Ugyanúgy sor kerülhet a korábbi ellenséggel szövetségesként való együttműködésre is.

Időszerű lenne — legalább vázlatosan — megkísérelni annak áttekintését, milyen társadalmi-politikai, objektív és szubjektív tényezők határozzák meg, befolyásolják a politikai szövetségek *kiterjedését, szélességét*. A kötet tanulmányai lehetővé teszik néhány idevágó következtetés levonását.

Beszélhetünk-e a népfrontban megtestesülő szövetség különböző *típusairól*? Úgy véljük, a kérdés ilyen feltevése közelebb visz bennünket a válaszhoz, bár óvakodni kell a túlzott kategorizálástól; látni kell, hogy a különböző „típusok” átfolyanak egymásba, pontos elhatárolásuk nem mindig lehetséges.

Így mindenképp különbség tehető a népfront antifasiszta, továbbá antifasiszta-függetlenségi és szocializmust építő alakja között. A *nemzeti-függetlenségi népfront* társadalmi szintje szélesebb, s a dolgok objektív logikájánál fogva több réteget ölel fel, mint pl. az *antifasiszta* népfront. A KMP ezt a szükségszerűséget jól értette meg, helyesen alkalmazta. Az, hogy a szövetség a háború utolsó szakaszában nem válhatott még szélesebbé (az uralkodó körök több csoportjának részvételével) — nem rajta múlt.

Az így létrejött népfront majdnem teljes szélességét sikerült fenntartani a felszabadulást követő időkre is. (Leszámítva a szovjet csapatok győzelmétől, a szocialista perspektívától megriadt, előítéletek

által is befolyásolt, külföldre távozott részt.)

Anélkül, hogy a népfronton belül kezdetről folyó harcot végigkísérnők, rámutatunk a már előbb említett szűkebb *népi egység* fontosságára. Helyes törekvés volt emellett a népfront addigi kiterjedésének fenntartása, az ingadozó, de még megnyerhető elemek közelítése céljából. Ugyanakkor a további fejlődés szükségszerű velejárója volt a népfront jobbszárnyának szűkülése. E folyamat mértékét és arányát objektív és szubjektív tényezők befolyásolják, úgy véljük azonban, törvényszerűnek kell tekinteni az olyan alakulást, melynek során a jobbszárny jórésze „letöredezik” ugyanakkor a belső mag szorosabban zárkózik össze. Itt a népfront mennyiségi kiterjedésének csökkenését belső kohéziójának, ezzel progresszivitásának és történelmifajsúlyának fokozódása kísérte.

Jelenti-e a munkásosztály hatalomra jutása a népfrontban kifejeződő osztályszövetség törvényszerű további szűkülését? Átmenetileg minden esetre; a burzsoázia legalább egy része a harcok során természetesen leválik. (Ámbár a kínai és NDK-beli fejlődés tanúsága szerint ez is csökkenthető.)

A hatalom megszerzése után, helyes politika esetén lehetőség nyílik arra, hogy a korábban esetleg eltávolodott vagy más okokból megintott, a munkáshatalomtól megrettent rétegekkel, irányzatokkal való szövetség ismét megszilárduljon. Itt elsősorban a középparasztság, majd a városi kispolgárság jelentős része jöhet számításba, úgyszintén az értelmiség bizonyos csoportjai. (Ezt a fejlődést példázta az 1948–49-es évek fordulója.)

Ebben az időszakban rendkívüli jelentőségre tesz szert a gazdaságpolitikai és politikai vonalvezetés. Ebben fejeződik ki a párt osztálypolitikája; a termelőviszonyokban és hatalmi viszonyokban rejlő alapvető meghatározókon belül ez befolyásolja döntő mértékben a szövetség alakulását.

A népi demokratikus átalakulás sajátos, fokozatos útja lehetővé tette volna a meggondoltabb ütemű fejlődést, a szövetség „karbantartását”, rugalmas és óvatos vezetését a szocialista fejlődés további állomásai felé. Az ilyen politika magával vonhatta volna a népfront tartalmának egyidejű *szélesedését* is. A szövetségi politika megsértése azonban az 1948 utáni időben *szükségtelen szűkülésre* vezetett. A koalíciós pártok elhalásának siettetése hiba volt; ám ez egymagában nem szükségképpen vezetett a leszűküléshez. A pártokkal szembeni politika a leszűkülésnek nem oka, hanem következménye volt.

Az 1953. június utáni intézkedések, az akkor előirányzott változások alkalmassá válhattak volna a szövetségi politika hibáinak felszámolására. A tett lépések azonban már a revizionizmus politikai befolyását tükrözték. Így ezek nem a társadalmi erőknél a munkásosztály vezetésével való tömörülése felé mutattak, hanem inkább a szembenálló réteg-érdekek hangsúlyozása felé. A szövetségi politika (társadalmi és osztály-) céljainak tisztázatlansága a szocializmus, a népfront tulajdonképpeni céljaival ellentétes irányban hat, végső soron a népfront szétesése felé vezet. Az 1954-ben újjászervezett népfront látszólagos élénksége, sokrétűsége ilyen irányzatot takart. E tendencia bontakozott ki 1956 októberének hamis, ellenforradalmi „egységben”. A népfront tényleges kiszélesedése tehát a meglévő lehetőségek ellenére sem következhetett be.

Az ellenforradalom utáni konszolidáció során a párt a forradalmi munkásparaszthatalom védelme, a proletárdiktatúra jegyében szilárdította meg az osztályszövetséget. A párt agrárpolitikáját a fő politikai célnak alárendelve a szervezetek mennyiségi fejlesztése átmenetileg lekerült a napirendről. A szövetség megszilárdítása városon és falun egyaránt a NEP-politika kiszélesítését tette szükségessé. A párhuzamosan megvalósított rugalmas értelmiségi és kultúrpolitika — együtthatva a hatalom megszilárdulásával — erősítette a közép- és alsóosztályok közötti kapcsolatot. A szövetségi politika ellenforradalom utáni második szakasza, a szocializmus alapjainak lerakása fontos *periódushatár* a népfront fejlődése szempontjából is. Új feladatok merülnek fel. A lényeges ellentmondásokkal elválasztott osztályok politikai-társadalmi céljainak egybehangolása megszűnt feladat lenni. Továbbra is fennáll azonban a nem antagonisztikus és egészben véve csökkenő irányú érdekkülönbségek egyeztetése, ennek talaján az egész nép erkölcsi-politikai egységének megteremtése, mozgósítása a szocialista feladatokra — helyi és országos méretekben egyaránt. A népfront feladatai tehát ebben az időszakban nem fogynak, hanem mennyiségben is, jelentőségben is növekednek.

A népi-nemzeti egység, illetve a szocialista nemzeti egység politikája egyben az osztály-, illetőleg politikai szövetség minden eddiginél szélesebb, (tendenciá-

jában) társadalmilag minden eddiginél homogénebb megvalósulása felé mutat.

Változatlanul fennáll azonban a jelenleginél szélesebb körű *aktív tömegkezdményezés* kibontakoztatásának, pontosabban újjáélesztésének szükségessége. Ennek taglalása meghaladja a tanulmánykötet időhatárait, és így e recenzió kereteit is. Annak megemlítésére kell tehát szorítkoznunk, hogy a már meglévő demokratikus szervezeti formák a legkülönbözőbb okok folytán feladatukat eddig csak részben töltötték be. A szocialista demokrácia további intézményes fejlesztése, a MSZMP IX. kongresszusán is tárgyalt új irányú újabb lépések hivatottak e feladatot az eddiginél szélesebb körben megoldani.

Amikor a társadalmi cselekvés előteréből a nyílt, éles ellentétek eltűnnek, az árnyalt politikai munka — s ha kell, az ideológiai harc — fokozottabb jelentőséget kap. A fentebb vázoltak hosszú időre szóló feladatot jelentenek. A népfront ilyen jellegű, immár az egész népre kiterjedő nevelő-mozgósító-egyeztető tevékenységére mindaddig szükség lesz, amíg a népesség különböző érdekű, különböző életkörülmények között élő, különböző tudatú osztályokból, rétegekből, csoportokból áll.

*

A szövetségi politika a felépítmény része. Ugyanakkor nyilvánvaló szoros, az összefonódásig menő kapcsolata az alappal, visszahatása ennek a fejlődésére.

A benne rejlő szubjektív elem könnyen arra csábíthat, hogy alakulását elsősorban ezen a vonalon kísérjük figyelemmel. Eppen ezért kell kiemelni „A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936—1962” kötet szerzőinek közös érdemét, azt ti., hogy tanulmányaikban bő teret adnak az objektív termelési és osztályviszonyok, a társadalomfejlődés tény- és számszerű kifejtésének, különös gondattal foglalkozva a munkásosztálynál.

Egyéb pozitív vonásai mellett ez is hozzájárul ahhoz, hogy a tanulmány sorozatot politikai irodalmunk értékes darabjának tartsuk, amely ismeretgyarapító és látókör-szélesítő jelleggel fogva segítséget nyújthat mind a témával behatóbban foglalkozók, mind az érdeklődők és a politikai gyakorlat emberei számára.

Farkas Sándor

Simon Róbert: Az iszlám keletkezése

A polgári orientalisztika, amely a gyermatosító államok, így elsősorban Anglia, Franciaország, Hollandia stb. afrikai és ázsiai — tehát az arab és tágabban a mohamedán világot is magában foglaló — hatalmi törekvéseinek kísérőjeként jött létre, mind a mai napig hajlamos az iszlámot kizárólagosan vallási kategóriának tekinteni. Ennek következtében a polgári iszlámanalízisek központi kérdése annak kimutatása, hogy a legfiatalabbnak tartott világvallás rendszerében mennyi az eredeti és mennyi a kölcsönzés a korábban kialakult és elterjedt vallásokból, mint amilyen a judaizmus, a kereszténység és a buddhizmus. Csak a legutóbbi időkben, a marxista módszer letagadhatatlan hatására kezdik tanulmányozni a kérdést egyesek, mint pl. az angol W. M. Watt, szélesebb, társadalmi szociológiai összefüggésekben.

Ugyanakkor azonban — természetesen egészen más okokból kifolyólag — a marxista társadalomtudomány, vallástörténet és keletkutatás sem magyarázta még meg megnyugtatóan az iszlámnak, ennek az egyszerre társadalmi, gazdasági és vallási mozgalomnak létrejöttét. A kétsédelem egyik legfőbb oka kétségtelenül a forrásokban keresendő. A rendelkezésre álló történelmi, vallástörténeti és irodalmi források ugyanis kivétel nélkül az iszlám győzelme utáni évszázadokból valók, vagy legalábbis akkor írták őket le, így tendenciózus voltak nyilvánvaló. Ezen a mondhatni objektív nehézségen kívül, különösen a 30-as évek szovjet iszlámkutatásában problémát jelentett, hogy ezt a VII. századi arabiai mozgalmat mechanikus módon az egyetemes történelmi fejlődés általános kategóriáival igyekeztek megmagyarázni, tekintet nélkül különös, az általánostól eltérő sajátosságaira.

A szovjet kutatók véleménye még ma is megoszlik az iszlámot létrehozó társadalmi, gazdasági körülmények meghatározásában. Vannak, akik azt állítják, hogy a mozgalom keletkezésének színterén, Mekkában és környékén a VII. század elejére létrejöttek a rabszolgatartó viszonyok elemei, ezek azonban nem váltak még uralkodóvá, s a hódításokkal szétszóródott és letelepedett arabság gyorsan feudalizálódott. Mások szerint viszont a hódítások előtt a feudalizmus már kialakult Arabia szőben forgó részén. Ennek megfelelően beszél például az ismert szovjet arabista, V. I. Beljajev, arról,

hogy a VII. századi mekkai társadalomban léteztek osztályok

Simon Róbert most megjelent kis könyve az első itthoni marxista igényű munka, amellyel immár a magyar kutatás is bekapcsolódik az imént vázolt vitába. Hadd szögezzük le rögtön, anélkül, hogy előre állást foglalnánk a művet illetően: jelenlegi formájában, magyarul *Az iszlám keletkezése* aligha kap majd nemzetközi visszhangot. Minél előbb szükség lenne arra, hogy tartalmát a külföldi szakemberek akár kivonatos formában is megismerhessék. Az idegennyelvű megjelenítésre esetleg fórumot biztosíthatna Akadémiánk rangos folyóirata, az *Acta Orientalia*.

Simon könyvének alapkérdése meglehetősen komplex: azt vizsgálja, hogy milyen volt a VII. század eleje Mekkájának gazdasági, társadalmi fejlettsége (termelési mód), mi volt az a hajtóerő (antagonisztikus ellentmondás), amely a kiindulónak vett társadalmi-gazdasági szerkezetet viszonylagos nyugalmi helyzetéből az iszlám mozgalomnak formájában kimozdította. Az előbbiekkal szorosan összefügg annak meghatározása, hogy az iszlám mozgalommal milyen mértékben változtak meg a gazdasági-társadalmi viszonyok Mekkában, s végül, hogy a világtörténelmet befolyásoló arab hódítások megindulását milyen okok idézték elő.

A szerző a korabeli világtörténelemben ható erőket figyelembe véve mutatja ki Arabia ún. Hidzsáz tartományának fokozatos felemelkedését és bekapcsolódását a világkereskedelembé, ezáltal világtörténelembé. Az ok: a VI–VII. századi perzsa-bizánci háborúskodások következtében Bizánc a híres „selyem-úton” keresztül (amely Perzsián is áthaladt) már nem juthatott hozzá a Távols-Kelet kereskedelmi cikkeihez. Kínálkozó lehetőség volt tehát a kereskedelmi forgalomnak az ún. „tömjén-útra” történő áttételére, amely Adentől és Jementől az Arabiai félsziget nyugati partjai mellett haladt.

Ez a korabeli nagyhatalmak érdekeiből származó átrendeződés azonban szükségképpen csak az Arabiai félszigeten belüli erőviszonyok megváltozásával eredményezhette Hidzsáz és ezen belül Mekka felemelkedését. Simon erre is részletesen kitér, elemezve Jemen hanyatlásának és a Lakhmidák, Ghasszanidák államai megszűnésének okait.

¹ Gondolat, 1967. 151 o.

Az iszlám keletkezése szempontjából számbajöhető társadalmi erők szemügyre véve a szerző egymás után „írhatja le” az arábiai sivatag lakóit, a beduinokat, az oázisok főleg zsidó telepeseit, de a medina-i és taifi városiak földműveseket is. Egyik csoportnál sem lehet ugyanis kimutatni, hogy az ősközösségi alapon álló nemzetségi-törzsi szervezetük ellentétbe került volna gazdasági tevékenységükkel.

Mekka esetében azonban más a helyzet. A különböző és egymással gyakran háboruzó beduin törzsek a várost régóta közös zarándokhelynek használták. A város fontos kereskedelmi utak metszéspontjában feküdt, ugyanakkor azonban közvetlen környéke mezőgazdasági művelésre nem alkalmas. Az előbbiekből adódóan — és a fentebb vázolt világpolitikai okokat is figyelembe véve — a Mekkában letelepedő nomád Qureis törzs számára kínálkozó alkalom nyílt a tranzitkereskedelemben történő bekapcsolódásra. A források tanulsága szerint a qureisíták a VI. század végén és VII. század elején már évenként hatalmas karavánokat indítanak északra és délre. Maga Mohamed is részt vett fiatalkorában a karavánutakon.

A Qureis törzs társadalmi-gazdasági szerkezetében azáltal, hogy a kereskedelmi tevékenységre tértek át, létrejött az az antagonisztikus ellentmondás — mutat rá a szerző —, amely a további fejlődés motorja, az iszlám létrehozója lett. A nomád, tehát az ősközösségi termelési mód fokán álló törzs tagjainak a termelőeszközökhöz és az elosztáshoz való közös viszonya ellentmondásba került az új termelőeszköz (valójában átermelőeszköz, hangsúlyozza helyesen Simon), a kereskedelmi tőke és az általa létrehozott profit elosztása kívánta *egyéni* viszonyal. Az iszlám győzelméig ez az ellentmondás egyre mélyült, a törzs nemzetségei között és az egyes nemzetségeken belül kialakultak a vagyoni rétegződések, az osztályok létrejöttét azonban Simon kategorikusan tagadja. Az osztályok kialakulásának két alapvető kritériuma, a magántulajdon és a munkamegosztás közül Mekka sajátos viszonyai között az utóbbi hiányzik: az egész Qureis törzs kereskedelemmel foglalkozott.

Az iszlám ideológiája két oldalról támadta a mekka-i társadalom vérségi köteleken nyugvó immár reakcióssá vált nemzetségi-törzsi szervezetét: egyrészt megszüntette, helyébe állítva az ummát, az iszlámot vallók új, mesterséges közöségét, másrészt kíméletlen harcot folytatótt a törzsi társadalom vallása, a politeizmus ellen. Az új ideológia kezdetben

a szegényebb nemzetségek ideológiája volt, céljaiban azonban objektíve mindvégig az egész Qureis törzs, így a gazdagok érdekeit is szolgálta. Mihelyt Mohamed hajlandó a kompromisszumra és biztosítja a mekkaiaknak korábbi privilégiumaikat, rögvest befogadják őt és tanait.

Az előbbiekből jeleztük, hogy a nemzetségi-törzsi szervezetet leromboló iszlám új közössége, az umma mesterséges képződmény volt: a vérségi kapcsolat helyett a közös hit vallására épült. A könyv szerzője ebből a körülményből kiindulva mutat rá, hogy a Mekkán kívüli nomád törzsek társadalmi-gazdasági fejlettségével ez az új közösség korántsem volt adekvát. A nomád életmódhoz ugyanis ősidők óta szervesen hozzátartozott a rablás mint a megélhetés egyik formája. Mohamed, egyrésztől békét hirdetett a törzsek között, másrésztől felismerte: az iszlámmal ezeknek a nomád törzseknek az életmódjában semmiféle változás nem következett be. Ezért hirdette meg a dzsihádöt, a hitetlenek ellen vívandó szent háborút, másszóval: az arab társadalmon belüli ellentmondásokat a társadalmon kívül oldotta fel. Az arab hódítások megindulásának ez a társadalmi-gazdasági oka, eredményességét viszont a kedvező világpolitikai pillanattal biztosította.

Fentiekben megkíséreltük összefoglalni Simon Róbert munkájának főbb gondolatait. Amint kiderült, a könyv a szorosan vett történelmi kérdéseken túl egy sereg történelemfilozófiai, politikai-gazdaságtan stb. kérdést is érint, e tudományok általános és egyetemes kategóriáit a sajátos arábiai viszonyokra alkalmazza, s így jogosan számot tarthat szélesebb körű érdeklődésre is. Könyvét elolvassa kíváncsian várjuk, vajon Simon Róbert folytatja-e amit megkezdett: megkapjuk-e tőle az iszlám egész történetének marxista elemzését.

Felmerülő kifogásaink csupán formai jellegűek. Az egyes főbb problémakörökhöz és fejezetekhez illesztett összefoglalások — érzésünk szerint — kicsit tételessé és ugyanakkor iskolássá teszik Simon írását, főként befejező részét. Ügyesebb belső szerkesztéssel ezt a hatást és a gyakori ismétlést el lehetett volna kerülni. Hasznos lett volna a könyvben szereplő arab kifejezéseket tartalmazó kis szótár vagy értelmező — többször találkoztunk pl. az umma kifejezéssel, de csak a könyv végén tudjuk meg az értelmét. E megjegyzéseinket tulajdonképpen csak a minden bizonynyal szükséges újabb, illetve a leghatározottabban javasolt idegen nyelvű kiadások szempontjából, mint-

egy zárjelben tettük meg. Amit alapvetően ki kell emelnünk: Simon Róbert írása ezt a rendkívül bonyolult problémát talán először próbálja helyes távlatba beállí-

tani. Munkája igen komoly teljesítménye a marxista iszlám kutatásnak, egy fiatal szerző igen eredményes, marxista igényű úttörő vállalkozása.

Juhász Ernő

A többértékű logika filozófiai értéke

A többértékű logika matematikai elméletként jött létre. Matematikusok dolgozták ki, és hosszú időn keresztül csak a matematikában érték el vele eredményeket. Később alkalmazhatónak bizonyult a matematikai logikában a modalitások tárgyalására, és kézzelfogható eredményekre vezetett az áramkörtervezésben. Tudományelméleti alkalmazásával is megpróbálkoztak: a kvantummechanika bizonyos problémáit szerették volna a segítségével értelmezni, ez utóbbi kísérlet kudarcot vallott.¹ Úgy tűnik, hogy minél távolabb kerülünk a matematikától, annál kevesebbet lehet vele kezdeni. Joggal vetődik fel a kérdés: van-e a többértékű logikának filozófiai jelentősége?

A kérdés finomításra szorul. *Végső soron* minden tudományos elmélet filozófiai jelentőséggel is bír; a többértékű logika nyilván nem kivétel. A kérdés az, hogy *közvetlenül* releváns-e filozófiai szempontból? A válasz vitatott, és a többség nemmel felel.

A tagadó válaszban közös álláspontra jutott a jelenkori logika két szélsőségesen ellentétes felfogású irányzata: a matematikai („formális”) és a „tartalmi” logika. A matematikai logikusok, kik többnyire pozitivistikusan beállítottágukak, megengedhetetlen „metafizikai” extrapolációnak tartják a többértékű logika különféle filozófiai interpretációit², a transzcendentális, illetve dialektikus „tartalmi” logika képviselői pedig szenvedélyesen

tiltakoznak az ellen, hogy a gondolkodás színes sokféleségét formális kalodába zárják.³ Mindkét táborból hallatszanak azonban ellenzéki hangok is. Azok a matematikai logikusok, akik filozófiai okfejtésekkel indokolják egy többértékű kalkulus bevezetését, vagy azok a filozófusok, akik a dialektikus logikát egy többértékű formalizált rendszer segítségével kívánják egzaktabbá tenni, a többértékű logika *közvetlen* filozófiai használhatóságát állítják.⁴ Ebben a recenzióban néhány olyan munka alapvető gondolatait foglalom össze, amelyek az utóbbi álláspontot képviselik.

A kérdés úgy vetődik fel, hogy alkalmasabb-e a többértékű logika a valóságos gondolkodás sajátosságainak megragadására, mint a kétértékű. (Néha úgy fogalmazzuk, hogy vajon a többértékű logika „tartalmi”-e, szemben a kétértékűvel, amely „formális”. Az utóbbi megfogalmazás nem nagyon szerencés, hiszen egyfelől nyilvánvaló, hogy *minden* logika elhanyagol bizonyos esetlegességeket, másfelől egy *interpretált* rendszer eleve nem lehet teljesen tartalmatlan. Az elvonatkoztatás fokától függően egy logika lehet *tartalmibb* vagy *formálisabb*, de nem lehet *csak* tartalmi vagy *csak* formális.) Egy pusztán kalkulusra vonatkozta persze teljesen értelmetlen a kérdés. A tulajdonképpeni probléma pontosan az, hogy lehet-e valamilyen többértékű kalkulusnak *olyan* interpretációt adni, hogy az így kapott modell a tényleges gondolati eljárás-

¹ Lásd pl. P. Feyerabend: *Reichenbach's interpretation of quantummechanics*. Philosophical Studies (Minneapolis), vol. 8 (1957) 73—80. o., valamint Isaac Levi: *Putnam's three truth values*, uo., vol. 9. (1958) 49—59 o.

² „Annak ellenére, hogy az emberi megismerés értékelését és a gondolkodás törvényeit finomabban közelíti meg a többértékű logika, mégsem válik dialektikává vagy a dialektika bármilyen részévé, és semmiképpen sem igazolja a dialektika elveit. Minden próbálkozás azzal kapcsolatban, hogy a többértékű logikát ezzel ellentétesen használják fel, zavart okoz, és természetlen terminológiai vitákhoz vezet.” (Zinovjev: *Philosophical Problems of Many-valued Logic*. Dordrecht 1962. 118. o. — a hasonló című orosz eredeti (1960) erősen átdolgozott fordítása.) Zinovjev műve a többértékű logika általam ismert legkitűnőbb általános ismertetése, és nagy hatással van a nyugati irodalomra is. Idézett álláspontjával azonban nem tudok egyetérteni: jelen recenzió célja éppen az, hogy olyan művekre hívja fel a figyelmet, amelyek a fenti nézettel vitakoznak.

³ Pl. B. M. Kedrov: *Az ellenmondás marxista dialektikus tárgyalásának redukálhatatlansága a formális logika séméjére*, a Дialeктика и логика c. kötetben, (Moszkva 1962).

⁴ Korábban a dialektikus logika sok híve azon az állásponton volt, hogy a többértékű logika filozófiailag *káros*. E nézetet fogalmazta meg tömören Fogarasi Béla: „Az egész háromértékű vagy többértékű, „végtelen” értékű logika hamis alapon nyugvó játék, álelmélet. Tudatos célja a valóságtól való elvonatkoztatás és ezáltal az *idealizmus logikai altdémasztása*.” (*Logika*. Akadémiai Kiadó, 1958. 93. o.) A többértékű logika filozófiailag pozitív relevanciájára Magyarországon először Szigeti József utalt, amikor felhívta a figyelmet arra, hogy a következtetés elmélete a matematikai logikán belül „a polivalens logikában éri el a dialektika szintjét, ahol azonban . . . nem meríti ki a dialektikus logika problematikáját”. (*A filozófiai kutatás problémái*. Magyar Filozófiai Szemle 1963/1. sz. 7. o.) Érdemes megemlíteni, hogy *Alonso Church*, a matematikai logika egyik legnagyobb tekintélye nagyon értékelte Fogarasi véleményét: „A sajátos bírálatok nagyrésze olyan, mely a hagyományos logikusok írásaiból ismerős, és amely erősebben emlékeztet a hagyományos logikára, mint a marxizmusra.” *Journal of Symbolic Logic* (1956) 314. o.)

sok jobb közelítése legyen, mint egy kétértékű rendszer.

A válasz tehát a *különös interpretációtól* függ. Azt, hogy interpretációt *egyáltalán* lehet adni, mindenki elfogadja. Zinovjev az interpretációk két típusát különbözteti meg.⁵ Az első típus a kalkulus értékeihez egy bizonyos tárgyi szféra alkalmazásán megváltott tulajdonságait rendeli hozzá. Például elektromos áramkörök segítségével a kétértékű kalkulusnak könnyen adható ilyen interpretáció (az áram folyik vagy nem folyik). Ez az értelmezés, megfelelő átalakításokkal kiterjeszhető több érték esetére is. A második interpretáció-típus filozófiailag érdekesebb: itt két érték az „igaz” és a „hamis” lesz, a többi értékhez pedig valami alkalmas fogalom rendelhető. A vita az interpretációk ez utóbbi fajtájának termékenységéről körül zajlik.

Az a nézet, mely szerint a többértékű logika filozófiailag releváns, módszertanilag jellegzetes formában jut kifejezésre: az érték interpretációjának ebben a felfogásban meg kell előznie a kalkulus felépítését. Így tulajdonképpen a kalkulusnak nem is az interpretációjáról, hanem filozófiai előkészítéséről, *megalapozásáról* van szó. A kalkulus sokféleképpen kidolgozható, a kidolgozás különös módját éppen az előzetes, *logikán kívüli* megfontolásoknak kell meghatározniuk.

A többértékű logika irodalmában sokszor hivatkoznak *J. B. Rosser* és *A. R. Turquette* alapvető művére⁶; ez a munka is látszólag ilyen előzetes megfontolásokkal kezdődik. A szerzők azt fejtik ki, hogy sokszor nem dönthető el egyértelműen, hogy egy tény fennáll-e avagy sem. Olyan egyszerű esetekre gondolnak, mint például az, hogy valaki az ajtóban áll, és akkor azt sem lehet mondani, hogy az illető a szobában van, de azt sem, hogy nincs a szobában. A példa nem véletlenül ilyen primitív: a szerzőknek nincs tulajdonképpen filozófiai elképzelésük a többértékű logika használhatóságáról, az előzetes elmefuttatás itt inkább *didaktikai*, mint *elvi* okokból történik. Az alkalmazás kérdését még korainak tartják: először a kalkulusra kell tökéletesen kidolgozni! Mindenesetre biztak abban, hogy rendszerük nem lesz teljesen felesleges. Hasonlóan nyilatkozik Zinovjev is. Szerinte sincs sok értelme interpretációkat keresni addig, amíg a kalkulus nem töké-

letes. „El kell ismerni — írja —, hogy a formális apparátus kidolgozása a fontosabb feladat, ami persze nem zárja ki az alkalmazási területek keresését.”⁷ *Bocheński* és *Hackstaff* még azt is sokallja, hogy Zinovjev egyáltalán megemlíti interpretációs kísérleteket. A Zinovjev-könyv orosz kiadásáról írt (egyébként is hihetetlenül rosszindulatú) recenziójukban úgy nyilatkoznak, hogy amíg a többértékű kalkulusok „nincsenek a jelenlegi színvonalnál sokkal jobban kidolgozva, addig egy óvatos gondolkodó szükségképpen tartózkodik attól, hogy ítéletet mondjon a különböző interpretációkról”⁸.

Az ember csak örülni tud, hogy Newton nem volt ilyen tartózkodó, amikor a differenciálszámítás egy nagyon kezdetleges elméletére támaszkodni mert mechanikájának kidolgozásakor. Ez az utalás egyébként célzatos: nagyon különösnek tartom, hogy filozófusok, akik a matematikát és az alkalmazott tudományok szoros összefüggését nem győzik hangsúlyozni, nem látják, hogy a logika alkalmazhatatlan elméletei is „elsorvadnak” — de hogyan derül ki az alkalmazhatatlanság, ha az alkalmazásnak nincs jelentősége?

Itt talán érdemes kitérni egy munkára, amely nincs közvetlen kapcsolatban a többértékű logikákkal. *V. Valpola* negációmentes logikájára⁹ gondolok. Valpola emlékeztet arra, hogy az ún. logikai empirizmusnak az elvei logikailag egyértelmű konkretizálására irányuló kísérletei nagy nehézségekbe ütköztek, az eredeti tételeiből alig maradt valami, úgy tűnt, hogy a filozófiáját tulajdonképpen megcáfolták — nem utolsó sorban legjelentősebb saját képviselői.¹⁰ Valpola mármint azt állítja, hogy itt nem a logikán kívüli ellentmondások jelentek meg logikai ellentmondásokként, hanem magának a *logikának* a hiányai ütköztek ki. A problémát úgy akarja megoldani, hogy megfelelő változtatásokat eszközöl a logikai rendszerben. A logikai empirizmus kudarcát azonban nem tételeinek inadekvát megfogalmazása okozta, hanem *általános* szemléleti hibák, mint például a filozófia szerepének helytelen felfogása — s ezen a logika átalakítása nem segíthet. Valpola egy olyan kalkulus épít fel, amelyben *nincs negáció*. Így egy sor problémát valóban ki lehet küszöbölni (többek között néhány olyan problémát is, amelyek meg-

⁵ Id. mű 117. o.

⁶ *Many-valued Logics*. Amsterdam 1952.

⁷ Id. mű 104. o.

⁸ Id. mű 104. o.

⁹ *A Study in Many-valued Logic a Studies in Soviet Thought* c. folyóiratban (1962/1. sz.).

¹⁰ Veli Valpola: *Ein System der negationslosen Logik mit ausschliesslich realisierbaren Prädikaten*. Helsinki 1953.

¹¹ Uo. 3. o.

oldását *többféle negáció* bevezetésével a többértékű logika is célozza), de új, súlyos nehézségek lépnek fel. A negációmentes logika legnagyobb hátránya az, hogy a *megismerés előrehaladását* nem lehet benne szimbolizálni. Valpola ugyan úgy vélekedik, hogy „nem látható be, hogy miért lenne elengedhetetlen a negáció az empirikus megismerés ábrázolásakor, hacsak a világot nem az emberi szükségletek fényében kívánjuk megítélni”,¹¹ de nem szorul különösebb bizonyításra, hogy egy ilyen „embertelen” logika teljesen használhatatlan tudományos célokra. Az általános elképzelést azonban, mely szerint filozófiai reflexiók hatásosan belejátszhatnak egy logikai kalkulus konkrét felépítésébe, és hozzájárulhatnak logikai *újdonosságok* megalkotásához, Valpola könyve is igazolja.¹²

A többértékű logika filozófiai értelmezésére a legkézenfekvőbb javaslatok a *dialektika* talajáról adódhattak, mivel ezzel rendelkezik bizonyos első pillantásra feltűnő közös vonásokkal. A legfontosabb ilyen közös vonás a nem-ellentmondás tételének tagadása. A dialektikus értelmezések többsége nem megy túl azon, hogy e *prima facie* azonos vonásokra felhívja a figyelmet, de vannak olyan munkák is, amelyek a hasonlóságok *mélyebb alapjait* igyekeznek feltárni. Minden a dialektika felől történő interpretációban — függetlenül az interpretáció sikerességétől — van azonban egy törekvés arra, hogy a dialektika elveinek a többértékű logika nyelvére való lefordítását ne egyirányú könyöradamánynak fogják fel, mellyel a dialektika kihívza a többértékű kalkulus az interpretációk hiányának nyomorából. Ezekben a kísérletekben meglehetősen explicit formában kifejezésre jut az *elégedetlenség* a dialektika elveinek általánosan használt megfogalmazásaival szemben, és az a szándék, hogy a dialektikát érthetőbbé, világosabbá tegyék a matematikai logika *segítségével*. A tartalmi és formális logika filozófiatörténeti szétzszakítottóságát ez az irányzat olyan betegségeknek látja, melytől *mindkét oldal* szenved.

A *prima facie* hasonlatosságok alapján történő interpretációk tulajdonképpen azt a problémát ragadják meg többé-kevésbé finomított változatban, amelyre Rosser

és Turquette is utal: a határesetek problémáját. *V. J. McGill* és *W. T. Parry* cikke¹³ reprezentatív példa. A szerzők az ellentétek egységének elvét kívánják finomítani. Az elv hat különböző megfogalmazását adják, ezek közül kettő összefügg jelen problémánkkal: 1. Minden konkrét kontinuumban, legyen időbeli vagy nem időbeli, létezik egy terület az egymással határos A és $\neg A$ sajátosságok között, a kontinuumnak egy olyan szakasza, ahol nem igaz, hogy minden vagy A vagy $\neg A$. 2. Tetszőleges konkrét kontinuumban van egy szakasz, ahol valami A is és $\neg A$ is. — E két megfogalmazás rendre a kizárt harmadik, illetve a nem-ellentmondás elvét tagadja. A határesetek adekvát logikai leírására a szokásos kétértékű logika, amely e két elv korlátlan érvényességére épül, nem alkalmas. A háromértékű kalkulus ezzel szemben ki tudja fejezni az ellentétek egységének elvét.

A cikkel többen vitába szálltak, és az ilyenkor szokásos két ellenvetést tették. Az egyik az, hogy a háromértékű logika nem oldja meg a problémát, hiszen „ha p és $\neg p$ között nem húzható egy határozott vonal, akkor ugyanígy lehetetlen pontosan elhatárolni p -t és a harmadik tulajdonságot, vagy ez utóbbit és $\neg p$ -t.”¹⁴ Ha pedig nem oldja meg, akkor nem is érdemes vele kísérletezni, maradjunk meg a két értékenél. Ehhez az ellenvetéshez két megjegyzést szeretnék fűzni. Egyrészt igaz az, hogy a háromértékű logikában fellép a „kizárt negyedik” elve, tehát ez a logika nem küszöböli ki az *elvi* nehézséget. Ennek ellenére azonban finomabb megkülönböztetések tehetőek vele, mint a kétértékű logika esetében, azaz *gyakorlatilag* jobban használható a tényleges gondolkodás leírására.¹⁵ Másrészt egy *végtelenértékű* logikában a kizárt érték problémája szokásos formájában nem vetődhet fel. Nem tudok olyan kísérletről, amely ebben az irányban próbálkozott volna, de azt hiszem, hogy érdekes eredményekhez lehetne ezen az úton jutni.

A másik ellenvetés nem a megvalósítás módjára, hanem magának „az átmenetnek” a problémájára vonatkozik. *R. H. Dotterer*nek az a véleménye, hogy ez az „átmeneti sáv” nem is létezik.¹⁶ Parry és McGill Dotterer szerint összekeverték azt,

¹¹ Uo. 113. o.

¹² Érdemes idézni egy Valpola könyvéről frott recenzióból: „Bár a könyv filozófiai részét érdeklődéssel olvastuk, a szerző indokait a klasszikus logika elvetésére időnként perverznek találtuk ... De a logika maga érdekes.” *Journal of Symbolic Logic*, 1957. 356. o.

¹³ *The unity of opposites: A dialectical principle*. Science and society, vol. 12. (1948) 418—444. o.

¹⁴ John van Heijenoort: *Review of McGill and Parry*. Journal of Symbolic Logic, (1957) 213. o.

¹⁵ „A háromértékű logika mindenképpen jobban használható a természetes nyelv finomabb árnyalatainak szimbolizálására, mint a közöséges ítéletkalkulus.” Anderson—Johnstone: *Natural Deduction*. Calif. 1962. 116. o.

¹⁶ *Formal logic and the „fringe”*. Science and society, vol. 13. (1949), 269—271. o.

amikor valamiről nem tudjuk, hogy *A*-e, azzal, amikor tudjuk, hogy *nem-A*. *Tudásunkban* van átmeneti sáv, de a *valóságban* nincs. — Dotterer kritikája már csak azért sem elfogadható, mert a logika éppen ismereteink szerkezetéről szól, nem az *an sich* természetéről. (A kettő között nyilván szoros kapcsolatot van; de ez nem változtat azon, hogy a logika a helyes következtetések tudományja, nem pedig természetfilozófia!)

Az általam ismert legnagyobb szabású kísérlet a többértékű logika filozófiai értelmezésére *Gotthard Günther*hez fűződik.¹⁷ A konkrét interpretáció értékelésére korai lenne vállalkozni; de *Günther megközelítési módját* függetlenül a végső megoldásától rendkívül figyelemre méltónak tartom. A szerző a jelenkori logika két nagy irányzata közötti szakadék taglalásából indul ki. „A logika két ága, a technikai-szimbolikus és a tartalmi-filozófikus ma már olyan távolságra kerültek egymástól, hogy a kölcsönös megértés teljesen lehetetlennek tűnik. A matematikai tábor egyes képviselői odáig mennek, hogy kijelentik: Hegel logikájának semmi köze sincs a logikához.”¹⁸ A matematikusok pozitívistikus beállítottságán ugyanakkor nem lehet csodálkozni: „a filozófikus-spekulatív gondolkodástól való elfordulás, mely a XIX. század közepétől egyre erősödött, az idealista gondolkodás tényleges összeomlásának eredménye.”¹⁹ *Günther* véleménye az, hogy a logika *mindkét* irányzata tartalmaz igaz felismeréseket, és egy mélyebb elemzés ezt fel tudja tárni; ekkor pedig a *szintézis* lehetősége adva van. A tartalmi logika kidolgozása mögött nem egyszerűen a *változó* valóság ontológiai tételezése, hanem egy implicit ismeretelméleti felismerés is állt, nevezetesen az, hogy a szubjektum-objektum viszony *három* pólusra bontható. Az *En* nem fedi a szubjektum fogalmát, a szubjektum fogalmába a *más ember* szubjektuma is beletartozik. Kétféle szubjektum van tehát, az *En* és a *Te*. „A kétértékű logikában — írja *Günther* —, amely csak az *En* és az *Az* ellentétét ismeri, minden viszonyt, mint lét(dolog) — relációt interpretálnak... A létezőnek két, és csak két metafizikai komponense van: *En*-szerű szubjektivitás és dologi objektivitás... Egy ilyen egyszerű séma azonban teljesen ellentmond az empirikus valóság tényeinek. A szub-

jektivitás kétféleképpen fejeződhet ki: egyszer a dologgal szemben, másodszer a *Te*-vel szemben. A *klasszikus logika tévedése az, hogy a dolgot és a Te-t mint objektumot egyáltalán logikailag közösen kezeli.*”²⁰ De mi történik akkor, ha felismerjük, hogy a *Te* sem az objektumhoz, sem a szubjektumhoz nem tartozik? Ezt csak egy olyan logikában lehet kifejezni, amely *két tagadást* ismer. „A kétféle negáció-művelet fennállása pedig kikényszeríti az átállást a gondolkodás háromértékű elméletére.”²¹ Itt *mindhárom* érték új jelentést nyer. „Az 'igaz' azért nem lesz homogén logikai érték, mert az igaznak az *En*—*Az*, vagy a *Te*—*Az* viszonyban más logikai szerkezetet kell mutatnia, mint az *En*—*Te* viszonyban. A klasszikus logikában a negáció a létezés és nem-létezés egzisztenciális különbségét jelenti. Evidens, hogy az *En* és a *Te* nem mint egzisztenciális, hanem mint reflexiók különbségek adódnak.”²² Az új logika tehát a gondolat tartalmak hármastagolódását tételezi, de ez más felosztási alapról történik, mint a klasszikus logikában. De ha ez a felosztási alap valóban egészen más, akkor az ilyen értelemben vett háromértékű tanítást nem is lehet adekvát módon kifejezni a kétértékű logikában. A *dialektikus technika* ezt az inadekvátságot fejezi ki. Amit a dialektikus logika ellenzői a dialektikában homályosnak találtak, az nem más, mint a kétféle értékrendszer lefordíthatatlanságának megnyilvánulása. A háromértékű interpretációval ez a homályosság kiküszöbölhető, a dialektikus logika egzakttá tehető.

Nem tartom valószínűnek, hogy *Günther* koncepciója az igazán termékeny elmélet. A logika ismereteinkről szól, de az ismeretelméletre való redukciónak ez a módja nagyon problematikusnak tűnik. (A *Günther* által felszinesnek ítélt megközelítés viszont, amelyik a *változás* megragadására irányul, igen figyelemre méltó eredményeket hozott; bizonyítja ezt pl. L. S. Rogowski *A változás és a mozgás ellentmondásosságára vonatkozó hegelii koncepció logikai értelme* c. cikke, (Magyar Filozófiai Szemle 1967. 2.sz.) Ennek ellenére szeretném ismételtelen felhívni a figyelmet *Günther módszerére*, mely a filozófia és a *különös kalkulus* összekapcsolásának szempontjából lehet tanulságos.

Nyíri János Kristóf

¹⁷ (1) *Die philosophische Theorie einer nicht Aristotelischen Logik*. Proceedings of the XI. Congress of Philos., Brüssel 1953., Vol. V.; (2) *Idee und Grundriss einer nicht-Aristotelischen Logik*. 1. köt. Hamburg 1959.

¹⁸ (2) 5. o.

¹⁹ (2) 6. o.

²⁰ (2) 107—108. o.

²¹ (1) 47. o.

²² (1) 48. c.